KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XL. évf. September—October 5-ik füzet.

A feltámadás.

A feltámadás ősrégi meséje mindig új, mert mindig igaz marad. Örök életű legenda, de kezdetleges alakjában is fenséges evangéliumi kijelentés. Ennek tartalmából meritette a ker. világ annyi időn keresztül az élet leglelkesitőbb eszméit. Ez volt, a mi a hit és a hitélet örök tüzét ápolta. A vallásnak legszebb virágait ez lehelé elő; ez a mi hirnökünk az örök tavaszról; a sír-üreg borzadályának enyhitő balzsama; szeretetnek meggyászolt öröme; tiszta és kiapadhatatlan kútfeje a legédesebb érzelmeknek, melyek átcsörgedeznek az ember szivén. Az emlékezet kibontja hajnal szárnyait s átrepülve a kétezer éves idő távolán, csak ama történetszentesitette sírnál nyugszik meg, mely „pusztán és üresen" áll, mint *„puszta és üres"* volt a föld a teremtés homályban eredő reggelén . . .

S habár Jézus feltámadása evangélium szerinti történetében vannak mozzanatok, melyek az értelem előtt az ismeretlenség ködével vannak burkolva; vannak részletek, melyek a legmerészebb keleties népköltészet mindeneket bearanyozó zománczával vannak körülvonva; habár e leirások zengő sorai, ihlett mondásai ma már a bibliai kritika józan fuvallatára inkább csak szétfoszlott illusioként, mint tényekként léteznek; s a jelenkor szemüvegén tekintve, szószerinti értelemben valóban azokat tekinteni nem lehet egyébnek, mint a felgyúlt kedély, ízzásig hevült agy, költői álom és jelképes beszéd, odaadó és gyermeteg képzelet s a mindenek feletti lobogó lelkesedés meleg szinekkel festett képének, megvesztegetően szép nyilatkozatának, betükbe öntött symphoniájának és a túláradó szív legszelidebb angyala, a hit idealis lendületű merész szárnyalásának, egyszóval költői toldaléknak az élet mysteriumának magvához ragasztva: mindazáltal ama dicső feltámadás utólérhetetlenűl szép alaptényeivel a hivő ember örömmel azonosítja magát, mert a való és a regevilág közti ellentéteket kiegyenlitve, azok

örök életről, halhatatlanságról, új emberi életre való feltámadás lehetőségéről biztositanak minket Megváltónk szavaival: „Én vagyok a feltámadás és az élet, a ki én bennem hiszen, ha meghal is él". (Ján. ev. XI. 25.)

Mindnyájunk előtt ismeretes, hogy vannak nyugtalan szivek és skeptikus elmék, kik ismerve Jézus feltámadásának történetét, azt kivánják, s joggal kivánhatják, hogy az ész és logika fejtegetéseivel, a valószinüség világosságával deritsük fel a való igazságot, ha már róla beszélünk. S mások megint, kik a mai kor hitével lelkökben, azt állítják, hogy Jézus feltámadása lélektani magyarázatáról le kell mondanunk, mert ama sokat emlegetett „kegyes csalás" felvetése nélkül a lelki állapotok nem tudjuk, mint következhettek egymásból; s így azzal foglalkoznunk, annak mélyébe bepillantanunk sem lehet . . . Igaz-e ez? Lehetséges-e a másik? Kisértsük meg feleletet nyerni!...

A világmegváltás főhőse, a próféták prófétája pár nappal előbb a keresztig, a gondolat- és érzésszabadság akkori szégyenfájáig alázva bukott el a golgothai véres tragédiában. Szomorú a történet, sötét mint a mélytitkú éj, melynek csillagai kiolták lángjukat. A lelki kin és a gyötrelem egész áradatát zuditja hiveinek lelkére... Elnehezűlt keblek fájó borongással látták, mint zárult be sírjának ajtaja, hol rövid álmodozás után örök álmodozásnak adatott át porrésze; de a sziklanyomás akará elnémitani övéinek szivedobogását is, s csak azt nem tudhatjuk, vajjon az anyai kebel keserve, vagy a vezérüktől megfosztott harczosok megdöbbenése volt-e nagyobb? Vajjon a lelkekből iszonyu terhétől csak a fájdalom vérkönnyűi, vagy valamely üdítő forrásviz fakad-e?...

A zajos világ, mely vértanuságra juttatta, mintha eltemették volna, halál-csendességben van. Ki bolygatná bezárult sírbolt kőfedelét? Ki háborgatná a szétporlás folyamatában levő szív nyugodalmát? „Szent a sír ajtaja, megoldhatatlan titka fenséges — mond a költő, — dűh, inger, őrjöngés, kétség, szilaj, széttépő fájdalom mind elnémulnak ama nagy űr előtt, melynek neve a sír." Igen! Elszáguldott a harczvihar, kielégitést nyert a vérbe markoló orgia! Csak a vértanu igaztalan sorsát érezők keserve nem akar megnyugodni, s az égő sebek fájdalma nem tud elviharzani... A kedélyek hullámai Jeruzsálemben lecsillapodtak; csak az összetört keblek könnyeit nem lehet csende-

siteni, a költő (Tasso) szavaként: „folyik a fájdalom patakja, mint az elbűvölt fáknak vére a jeruzsálemi erdőben“ ...

Még maga a vidék is, mély busongó hangulat vidéke, mely megfekszi a lelket. Nehéz fellegek s köd borong a tájon. Olyan ez is, mintha fájó szív sirta volna. Reszket a fáknak levele, talán álomdalát suttogja ez is a nagy halottnak a nagy éjszakán, melyből ki tudja lesz-e virradás? Harmatosak a fűszálak, a Golgothán a gyászvirágok. A világ legjobbjának vérverejtéke, s a megváltói mű alkonyatának harmatcsöppje tán az?! S ki tudja, nem azt mondja-e mindez: nincs feltámadás!?...

A keresztény újabb theologiának egyik nagynevű, s új irányt jelölő müvelője (Schleiermacher) irja: hogy „a közvetlen kegyes tudat, mely nem egyéb, mint belső szemlélet, hozzá tartozik a vallás lényegéhez. Ebből származik minden vallásos gerjedelem“ ... Ez a gondolat a feltámadás hitére nézve ugyancsak áll. Sőt e hitet megmagyarázni nekem úgy tetszik, hogy éppen *e szemlélet* a legalkalmasabb. A szemlélt tárgy itt a Jézus sírja, eszméinek élére állított koczkája; a rideg halál sivár partja, a Messiás éjszakája, az istenország reményét eltakaró föld. Képzelet sem kell hozzá, hogy beláthassuk, e szemlélőkhöz nem szól semmi a világon úgy, mint e porok és hamvak, hiszen Jézus halálával az ő egész életük is elborult. Oltár vala e hely, hol oly szivesen áldozza a szem a kebelfájdalom könnyeit. Sphinx vala e sír, mely jelentést a bensejéből képzeletben hangzó szózattól nyer. Szent hely vala ez, hol jeles irónk (Kemény) szavával élve: „rothadás nélküliek a vértanuk tetemei, melyek a lelki tisztulás főhelyein őriztetnek örökké égő lámpák világánál“ ... S joggal tesszük fel, hogy a szemlélet körébe kellett essék itt: a válságos helyzet is, a történelmi sors ... Oda van az evangeliumi kert minden virága, mely három évi lassu növekvés után sarjadzott s minden szem ámulattal nézett — most eltaposva, csak egy utolsó szál tengeti még valahogy életét. Összetépve az üdvvallás könyve, melynek oly gyönyörüen indultak lapjai; csak egy fenmaradt gondolat, melyet leölni nem lehetett, a feltámadás gondolata vív a létezésért. Ki számithatja ki, minő érzéseket támasztott fokonként e helyzet? De ki tudja az ezer apró okokat, a titkos rugókat is előszámlálni, melyek közreműködéséből állanak elő, mint a

szellemi erők resultansai, azok a synthetikus formák, miket mi valóságnak, való tárgyaknak nevezünk? Ki ismeri a gondolatnak az agyra, az agynak az ajkakra, a szellemnek a szellemre való hatását, s ezzel egyidejüleg egy elsőleges képnek a szellemben gyökerezését?... Mivel jelent többet a kép, mikor igazán önálló tárgyat jelent, mint a mikor csak képzeletünk szüleménye? Az érző vagy gondolkozó, de mindenesetre a hatást felvevő szerv mikor, a történet mely pillanatában és mennyiben tett különbséget legelőször a halál s a halál utáni lét közt, mert a feltámadás ott kezdődött, Jézussal csak befejeződött?... Nem tudja ezeket a tudomány, nem tudja élő ember... Nem jó helyen járunk itt tehát. Ezer a megoldhatatlan rejtély a rejtély előtt. S nekünk nem marad egyéb hátra, mint az, hogy keressük, nincs-e más területe a megoldásnak?... Nézetem szerint van!.. Ha a Mester és hivei, a meghalt és élő ember közti közvetlen viszonyra tereljük a szemlélődést. Tegyük ezt. A létezés maga úgy is — a mint a philosophia kifejti — semmi egyebet nem fejez ki, mint azt a viszonyt, mely van valamely tárgy és alany közt...

Mi vala a viszony Jézus és tanitványai közt?... Nem a földi, hanem az égi, a mennyei Atya jobb és balkeze felőli közelségre is kiterjedő izzó kapocs volt ez. Nem a jövőben szétfutó complicált eszmék teremtették csak meg, hanem a meghalt szív s az élő szivek szeretete, mint egy folyam hullámai egyesültek... Elég erős ez arra, hogy elgázoljon minden alacsonyabb gerjedelmet; elég benső, hogy az együvé tartozás tekintetében ez legyen a leghathatósabb erkölcsi elemek egyike; elég biztos, mert nem tudatból lett előhozva, hanem *nemtudatos* kényszerüséggel... Mi vala most már e viszonynyal?.... Két út között lehetett csak választani. Az egyik az anyag-, másik a szellemvilágé... Az egyik azt mondja: fegyvert szegzek az emberszív ellen, mit hinni mersz, az csalódás; s nincs, hiába akarod — nincs erő, nincs ápoló kéz, mely hited életét megnyujtsa. A másik így szól: hinni akarok s tudásra sincs szükségem, mert érzem, valóban él, „él a szívnek biztató vezére — a varázsdalt pengető remény“. (Petőfi.) Itt — a gyötrő végsemmiség kárhozatja, alvilági szürkesége, egy nihilisticus háttér, mely elrémit kegyetlenségével; amott tul — a boldogság angyala, mely kér: kövesd jó ösztönöd sugalmát, „az én országom nem

e világból való". Egyiknek látkörében a rejtelmes végű hid, melynek tulsó felénél a lezuhanás vár; másiknak integető virányain mosoly lebeg, mely édesen andalitó. Innen egy kis csoport tudás; tul — az óriás érzelmek végtelen sora. Itt a tört szivek, a kihalt remények halálfeje; távolabb: a csalódott remény új légköre, a szellemi világrend varázsgyürűje, mely ha százszor eltörött is, vagy százfelé oszlott is, mindig ugyanazon darab maradt; igen — ott a szív igazsága, mely az idegek félelemkitöréseit tulkiáltja.

Már tudjuk, hogy a szív ez ellentétes indulatoktól hajtva, melyik irányt választotta. De akármelyiket választotta volna, még mindig kérdés, hogy a választást vajjon miféle tényezők döntötték el?...

A fegyveres hatalom állt szemben az ügygyel! Elvette tőle létezési jogát. „Vesszen"-t kiáltott fejére... Ellenére volt tehát az önkény, mely rendszerével tragédiákkal szövi be az eszmék világát; ellenére a pokol kapuinak rászabaditott összes erői; s mellette — ki? micsoda?... két erkölcsi tényező: *az igazság* és *a czélszerüség*. Jőhetnek-e számitásba? Lehetséges-e, hogy a mikor a hatalom az eszmék harczosának kivégzi életét, előáll nehány ember, s hogy keresztezze a hatalom számitásait — hirdeti: ama felkent nincsen már a sírban, ...feltámadott? Lehet! Mert hatalmas erő az igazság s hatalmas a czélszerüség tudománya. Az emberiség életében rengeteg szerepet játszik mindakettő. Czélszerüség, mikor a körülmények vaskényszere alatt nincs más módszer, mint a nyugodt várakozás a jobb idő után, mikor megvalósulhat, a mi a szív alatt elfedezve fekszik. De elnyomatásunk miatt még rokonszenvet is kelthetünk mások előtt; a csapás folytán még lelkesiteni is lehet. S igazság, mikor a föltámadt tenger gonoszság, a tomboló bosszú sötét óráin is nagy vigasztalásunkra tudjuk, hogy nekünk van igazunk. Isteni erővel ható az igazság, bámulást érdemlő dús forrása a szívnek ilyenkor — a mult. Igen! Ezekben nagy erő fekszik. Sokszor mozdultak meg ezek, mint történelmi erőtényezők. Sokszor láttuk már miattuk eloszlani a kételyt. S lőn — nem várt eredmény. Igy a jelen esetben is!... Ugy tetszett, hogy a nagy halott még sírjában is erősebb hitvány gyilkosainál. Az a hant, mely szent tetemeit födi, elégtételért kiált az égre. Az a palást, melyet széttéptek — lerí már az osztakozókról. Az a kőkoporsó ürege

kalapács ütések alatt sem kongott rémesebben, mint a minő rettenetes lesz az itélet, mely az elnyomók fejére gyűl...

S nem hiányzott bizonynyal a vágy sem, hogy egyre magasabbra vigye őket az új fordulat ösvényein. S ez oly könynyen érthető. Hiszen ha a szellemi örökség az a forrás, mely soha ki nem apad, s mely csak annál gazdagabban buzog, minél többet és többen meritnek belőle: mi van abban különös, ha Jézus szellemi végrendelete, a nehéz, de szent örökség a letört szíveknek új erőt önt kiszáradt ereibe? Vagy ha igaz, mi a britt költő szavában zeng, hogy: „a sebzett szivet a fülön át gyógyitani nem lehet“: miért vádoljuk azt, ha nem fúlt bele az elnyelő kétségbe, hanem magából — bár az észtől nyert képzetekkel vegyitve — kiforrta a maga vigaszát, érzelmeit?...

Előttem mindez az igazság, a czélszerüség, s a magasra vivó vágyakozás illetékességi szempontjából igazolt. De még világosabb beigazolást nyer e nagyfontosságú kérdés, ha magukat a szemlélő tanitványokat tekintjük.

Körülöttük dübörögtek le az események. Ezek éltek akkor, midőn — Lang szerint — „Jézus az emberiséget a mennyország titokteljes lakodalmán megrészegitette“. Ezek azok, kiknek egész lényével — mint fennebb láttuk — összeforrott Jézus egyénisége. Kiknek szemében a boldogságnak és Krisztusnak olyan egy volt a létezésük, mint a szivárványnak együvé kapcsolt szinei. Jézus élete előttük az eszmék élete; halála az eszmék bukása; jövője, az eszmék féltámadása volt és lehetett... Agyuknak képtára telve emlékekkel! Hitükből cultust csináltak. A feltámadás kiválóságot, dicsőséget jelentett nekik. Szivök, a maguk gyönyörüségére e gondolat előtt önként nyilt meg. Emlékezetük sem a meddő kesergés, hanem egy menthető illusio-keltés!... Ők a hitnek első fanatikusai. Mint a vak, csak álmában lát, úgy látják álmukban a megsejtett valót; a szív bensejéből fakadt világosságot, mit aztán valónak hirdetnek... A vágy szivöknek exaltalt és kimondhatatlan gyönyörüsége. A feltámadás eszméje a tavaszi napsugárral köszönt be kedélyvilágukba; s akkordban zeng lelkületükkel. Az izgalom pirja, mely arczukon ül, az új korszak hajnalhasadása!... Tudják, hogy mindennek vége, de nem hiszik el; elhinni nem tudják, hogy a vég egyenlő a végsemmiséggel; s várnak valami csodára, a Jézus geniejének csodás eruptiojára. Jobban biznak

annak a megszakadt életnek élet-erejében, a keblökben szendergő jogos szenvedélyek erős hullámzásában, mint tartanak a halállal rendelkező zsarnok hatalomnak minden rettenetességeitől ... Aztán tudjuk, hogy az ábrándozó azt találja meg a légben, mit legjobban óhajt ... Ezer jelt lát, mert jelt keres maga körül arra, hogy jövőben minden változik, hogy az emberiség nagy események küszöbe előtt áll. Az égbolt egy uszó kék fátyol, mely mögött a megsejtett való rejtőzik. Körülte a lég valami hullámos illusio-uszály forró, izzó suttogása: bizonynyal az új élet ébredésének, az újjászületés melegének reszkető lehe; benne tán valami kábitóan illatos susogás vibrál, bizonynyal az intő kor lelkének suhogása ez ... Még a síri sötétség is, csak az igazság csillagának tündöklését mozdítja elő ... Psychologiája: hogy a mi lelkét betölti, azt érvényesiteni kötelesség; ellenben nem törődni vele, mulasztás! ... Lelkét huzza valami, mert a kolossalis nagyság körvonalai ellenállhatatlan vonzalommal birnak. Kezében a pozitiv tudás, s még sem hisz, nem tud hinni a rothadásban. A mint várakozását sem tudja tetszés szerint megszüntetni. Vár azért, mert vár. S várakozásából erő fejlődik ki, mely az emberbe hitet tud sugallani s melynek hatása akkor is megmarad, midőn nincsen a kit várnia. Ilyen a hivő! Semmit sem tud. De mindent érez. S hite annál erősebb, minél jobban érez.

S hogy ez így helyénvaló volt, erre nézve nézzük meg e hitnek idejét. Mert kétségtelen igaz, hogy hitök más nem lehetett, mint a mi megfelelt az akkori miveltségi foknak, bár Isten arra az időre adta légyen nekik a kijelentés félelmet-döntő erejét, a szivek chaoszában a legfénylőbb „*fiat lux*“-ot!! ... Mi volt a kor nézete az eszmék jövőjéről? ... Eltemetett eszméknek felszínre hozatala iránt, egyes kiváló nagy alakoknak időről-időre való megtestesitése által, a zsidó népnek kiváló gyakorlati érzéke volt. Mózest és Ilyést s a legfensőbb angyalt megtestesülve sokszor látta már. Ha e jellemző faji vonás befolyást gyakorolhatott a feltámadás hitének keletkezésére, ez abban állott, hogy a jézusi eszmék megkötöttségének, halálos lethargiájának Jézus testi feltámadása által adott új lendületet. S hogy éppen ez által akart lendületet adni, oka nem egyéb, minthogy méltóbb testet és köntöst, mint az „emberek emberéé“ volt, nem találhatott az isteni eszmének; csak ő vala méltó az

ő ügyéhez, maga magához!. . Íme az eszme, melynek szolgálatában áll a testi feltámadás! Eredménye csak a hirdetés folytatásának buzgóságától lett feltételezve. S én ebben igazán csak egyet nem tudok felfogni. Azt, hogy mily igazságtalanságnak kellett ott történnie, hol még oly egyszerü férfiak is egyszerre világrenditő terveken törhetik fejük? Mekkora lehetett az ármány sötétsége, mikor a mécsek világai is csillagként ragyogtak? Minő mérleget állíthatott föl bennök a történet, hogy annak ingadozó nyelvét egyszerre a vesztők javára tudta dönteni az idő, hogy feldult lelkületök kapkodása az autosuggestionak éppen legmerészebb, de erélyben és bájban leggazdagabb képét, Jézusnak a sírból való kilépését tette magáévá??...

De itt mintha hallanám az ellenvetést. Hiszen a testi feltámadást lehetetlen, hogy hitték volna. Pedig ez, csak ma lehetetlen. Ma, mikor a költő (Hugó V.) szavainak igazát magunk is érezzük, hogy „midőn az ég, a mélység, a sír, az örökkévalóság ki van tárva előttünk, akkor voltaképpen hozzáférhetetlennek, elzártnak, elfalazottnak érezünk mindent“. Ma, mikor tapasztalatunk tanuja, hogy a síron tuli lét birtoklása „testben“ lehetetlen ... Akkor a hivő tanitványoknak az örök rejtély ily megoldása, még tán fegyveres őrök mellett is kivihetőnek látszott. Sőt ők még csak az érzéki formával segithettek magukon, Jézus testi feltámadásával ajkukon. Pál apostolnak a feltámadás már mást jelentett. De az első hivőknek ez volt a nyilás, melybe gondolatuk a jövőről, behatolt. Ez a harsona, melyben Mesterüknek dicső hatalmu szavai, lángsugarai omlottak ki. S hangsulyozhatjuk, hogy a meddő abstractiok útvesztője kész veszedelme s a halogatás pedig meghiusulása lett volna az eszmének.

Jézusnak tehát testi feltámadását hitték, bármit higyjünk mi... Sietünk azonban utánna tenni, hogy e hitnek ez vagy más újabb és elfogadhatóbb alakjában való megszilárditásában már nemcsak a zsidós képzet vagy a jövőre néző spekulativ szellem voltak a ható tényezők. Ezek voltak első mozgató erői! De azért tulfontosoknak tévedés lenne mégis ezeket tartanunk. Hisz' a zsidós képzet csak nem lehetett mindenekfeletti tekintély, — bárha még szakitani sem tudtak vele — a zsidó vallás reformatorai előtt!.. A történelmi speculatio ily nagy fontossága pedig szintén kérdéses lehet, hiszen érezni és tudni azt, hogy

a történelem világitásában állnak, tudni, hogy a fény, mely a Jézus sírja mellett rájuk esik, a történelem fénye, könnyü belátni, hogy ilyenkor az erő fogyni és nem fokozódni szokott, s kicsinységünk, vagy csekélyszámu követőnk és elvbarátunk tudatában minden igazunk mellett „az öntudat belőlünk mind gyávát csinál s az elszántság természetes szinét halványra betegiti". (Shakespeare.)

Mit mondunk tehát? Azt, hogy a zsidós képzet és a történelmi szerepnek eleven érzete még csak halvány körvonalaiban szabták meg a feltámadás concret alakját; de a mi ennek benső tartalmát illeti, azt több s más tényező tette és teremtette meg.

A lelkeket égető létfentartás nemes ösztöne, a messiásságot lehelő mult elementaris ereje tette ezt; tette abból a fullasztó halál-eszmékkel terhelt atmospherából való kiszabadulási szent vágy, önérzeti követelmény és lelki szükség, mely legjobban megegyezett a világ üdvözitőjét váró kor akkori hangulatával; az az erős hajlam, az a romokon tultekintő ihlettség tette, mely rokonszenvet tanusit mindaz iránt, a mi földfeletti, mystikus és szellemi; a hivő hit naiv képzelete tette, mely a való életet nem birta elválasztani attól, a mi tetszélet s a világ prófétájának testéből készitette az átjárót a természeti és a szellemi világ közt; tette a Kelet kimerithetetlen hitbeli ihlete, mely elbüvöli a képzeletet, s délvidéki gondolatébresztő meleg képzelete mely eszményképeket rajzol a sír titkokat őrző falára, s a mely elébe vágott a történelmi fejlődésnek, s megnyitotta a koporsót, mely a jövőben amúgy is megnyilt volna; tette a szív inspiratiója, mely káprázatos látomásokban tört ki, tette az a lelki, kedélyi és sajátságos idegállapot, melyben születnek az úgynevezett telepathikus jelenségek, a távolbaérzés esetei, mikor a szem lát, a fül hall, s mindez csak az idegek vibratiója; tette a szokás a megjövendölt s előre leirt Messiás megállapitott története iránt; tette a szivós ragaszkodás az új üdvözülés bűvös erejéhez; tette az a viharral daczoló, a hegyeket is mozgatni vélő hitnek ereje, mely mindent elérhet, mindent legyőzhet, a mig tudása nincs; tette a szeretet, mely Jézus lelke vala s melylyel most tanitványai, mint lehelettel érintették a port; tette az a vallás, mely szemükben Krisztus megtestesülése, s a mely most támasz nélkül látszék maradni a sötét-

ség rémlátományai előtt; tette az a szent leborulás, mely az áhitat ihlettségét löveli a fölszárnyaló gondolatokba; tette a zugó érzéshullámokból ragyogó fényben kibontakozó feltámadásnak magasba törő eszméje; tette az izgalomtól lüktető, szint és életet, örök életet beszélő epochalis igék erőbeli emelkedése, melyekben az a test minden izében élt és vonaglott még; — — — ezek teremtették meg a feltámadás magasztos tényét, vagyis egyszóval kifejezve az, a mi megteremtette minden népeknél, minden időben — a mythologiát... Igen! A bánatnak, a megdöbbenésnek, a félelemnek, a resignationak s minden más érzelemnek és indulatnak elejébe lépett a hitnek angyala s lett átalakulás, következtek a meglepetések!... A kit, látni többé nem, csak érezni lehetett, ki oly szívhez szólóan tudta beszéltetni a természetet s ki által hallgatóiban addig nem sejtett lelki erők támadtak föl, Jézus, az érzékeny lelkek ama sajátságos természeténél fogva, hogy ezek rendszerint előteremtik és kivetitik mindazokat a képzeteket, melyeknek fogalma az elmébe került, mint egy tükörbeli alak, a hit balzsamos kertjében, a szívben, szeretet diesfényétől körülsugározva, s az élet szinétől övezve — képzeletök előtt — megjelent. Néma volt a kőkoporsó, hogy hangot ejtsen a sír titkai felől, hol porban fekszik, a ki égre méltó, de csak annál hangosabban beszélt a lelköket átkarolva tartó istenhit. Sziveikben, melylyel oly közel valának Jézushoz, már addig is benn mozgott a Megváltó leendő föltámadása; de most a rideg valóság kietlen helyén, a multak avarjából támadt visszhangoknál csak új hatást éreznek lelkökre szállani s az addig is nyilvánulni törekvő gondolat új erőben nyer kifejlődést, valóban testet ölt... Hang csendűl a ködlepte mélyben, a kebelben a Messiásról; új érzés fakad a szív bensejében a keresztről, s az igazság csatamezejéről, hol a legnagyobb bajnokok szoktak elvérzeni; lecsúszik a fátyol a próféták lángpallósáról, mely ügytársukért mindig kész lesujtani; lángot vet, mi eddig lassu tűz gyanánt pislogott; fényre a megsejtett jövő a szív aknáiból, az élet álma átolvad a nagy álomtalanságba; megjelen egy kép az élet keretéből kitépve; reményök a sírról nő, tengerhabként duzzad föl, föl a magasságba; új haladást vesz a megszakadt út az ideálok felé, fölzendül a sirkert, hol a szellemi kovász meg nem rothadhat, mert a meddő századév történelmét már is ragyogó eseménynyé avatta; s kihez oda

valának fűzve a vérnek és szeretetnek, az életnek és halálnak, három év küzdelmeinek s évszázak nemzeti aspiratióinak minden hatalmával, annak alakja e behatások alatt érzékszerveik elé állt; a régi vágy jövőbe érző profetiával telt meg; a szellemi és lelki egységnek, Jézus közellétének és visszajövetelének köteléke közöttük feltámadott. S aztán Krisztus élt; élt bennök, mint hit és szeretet. Feltámadott; feltámadott bennök, mint sugallat és kijelentés, egész lényöket átható enthusiasmus. S ezek által lőn „*élet* és *feltámadás*" — a mint igérte. S ugyancsak ezek által lett a visszatért, a megjelent, a meg nem rothadott, a halálon győző, testileg néhány boldog szemnek feltámadott Krisztus, a mint az első hivők kezdetleges, homályos hite, majd pedig a görög szellem befolyása alkotá.

Csodák sohasem történtek!... De azért csodákat mindig látott és mindig lát a hivő képzelet...

Csodálkozzunk-e mi, hogy a véráztatta mezőből a termékenység gazdag kalászai termettek elő?... Csodálkozzunk-e, hogy a kegyességnek és a kegyeletnek nemes alakjai előtt, mikor felvetődött a sírnak rejtélye, talánya, — a szunyadó ösztön, s a szerető rajongás, mely tullobogja a számitó gondolatokat, lelkök elé rajzolt óhajtásaiknak megfelelő új lelki látomást?... Csodálkozzunk-e, hogy annál a sírnál, hol az igazság szelleme virraszt, a lélek ott mintegy fölolvad az igazság bűbájában s elmerűlve benne csak, egyedül csak érezni tud, mintegy mély álmon által? Csodálkozzunk-e, hogy a Messiás föltámadása, mely mindenek fölött tisztázott kérdés volt a zsidó fölfogás előtt elméletben, im' a tanitványok által tisztázva lett a gyakorlatban is? S a dolgok valósága ennek körvonala szerint jutott érvényre?... Csodálkozzunk-e, hogy a feltámadás hite egy kezdetleges alakban — a babonás alakban — nyer kifejlődést, mikor az utód még ma is a legendák arany szálaiból fon szemfedőt hőse koporsójára?... Csodálkozzunk-e, hogy az az elemi igazság, hogy a sír mélyén holt bizonyossággal csak por és hamu van, földi takarója annak, a mi nem por, a legcsodálatosabb átalakulások egyikén megy által; mikor oly természetes, hogy a Jézus, kinek élete új élet volt nekik, életerejénél fogva bennök csirákat hajt?... Csodálkozzunk-e, hogy e hit lett a gyúpontja az evangeliumnak, mikor tudjuk, hogy bizony „hiábavaló" lett volna az apostolok minden prédikálása, ha

közöttük és bennök valóban nem támadnak föl a krisztusi holt eszmék?... Csodálkozzunk-e, hogy a ki életében már meghalt a bűnnek, a legborzasztóbb halálnak számára, az bekövetkezett halálában is élni és föltámadni látszék az élet nagy czéljának elérésére; s ki életével és cselekedeteivel beszélte ki örök időkre szóló tanait, az most „tanai"-val s halálával megnyitja az új élet kezdetét s hirűl adja a halhatatlanságot?... Csodálkozzunk-e, hogy Jézus halála miatti reményvesztett helyzetből kivezető útat a feltámadás nyit, s ennek a szeretet ad lelket?.. Szóval csodálkozzunk-e egy tényen, melyet fájó lelkek Jézus sírjába rebegtek, s mely azután és azóta többször ismétlődhetett, s több alakot öltött; de a mely — tudjuk — nem annyira a sírból kifelé, hanem a sírba befelé folyt le?!...

Nem! Nem!...

De nem is a csodás vonások bámulatában, a legenda észfelettiségében van a feltámadás mindig igaz hitének jelentősége! Különben rajta, mint olyanon telnék be az ó-testamentumi rege igaza: hogy a hitigazság az egyszer elhagyott és túlhaladott álláspontra akaró visszatérésben érzés és értelem nélküli bálványnyá változik. Nem ebben a gyermekkori értelmezésben találom én föl a hitnek jelentőségét. Hanem abban, hogy Bunsennel „a semita gondolatot a Japhet nyelvére leforditva", — Jézus sírjából, mint szentek szentjéből látjuk lelkünk halhatatlanságának igazságát, felhőből fesló alakként, ragyogó sugárral kijönni. Van abban e hitnek jelentősége, hogy a mythikus keretből halad elé világossá lett emberi czélunk. Van abban, hogy az erkölcsi törvény legfőbb parancsa szerint nekünk is, mindnyájunknak folytonosan fel kell támadnunk új emberi életre. Van abban, hogyha már követeltetik a tökéletes jónak, szépnek és igaznak követése, már pedig Kant korszakalkotó munkásságának nagy eredménye szerint követeltetik: akkor szükséges, hogy végtelen progressusban közeledhessünk ahhoz; ez a végtelen progressus pedig csakis végnélküli időben képzelhető el, minek következtében személyiségünk létének is időben végtelennek kell lennie. Van abban e hitnek jelentősége, hogy a mint egy jeles bölcsész (Böhm K.) is, az ismeret birodalmában is megtalálta: „a kielégedés problemája az ember végczéljának kutatására vezet, mely a halhatatlanság gondolatába szakad"...

Ezekben van a feltámadás ősrégi hitének mai jelentősége. S nekem ez a hit a fennebbiekben látható logikai kapcsolatának, valamint keletkezhetése lélektani lehetőségének magyarázatában és jelentőségében több és magasztosabb minden phantastikus hitnél. Több, mert így benne igazán látom a vallás gyakorlati értékének kezdetét, az én halhatatlanságomnak is kezességét. Magasztosabb, mert ez alakban benne lappang az élet összes reményeinek, s az ég mélységeibe is beható szeretetnek apologiája!!...

Bölöny Vilmos.

Megnyitó beszéd

Dr. Martineau születésének 100-dik évfordulója alkalmából.*

Dr. Martineau Jakab nagy szellemével az emlékezet világánál foglalkozni gyültünk egybe ez uttal az ő születésének 100-dik évfordulója alkalmából. S kiváló örömömre szolgál, hogy papnevelő intézetünk által rendezett ez ünnepélyt én nyithatom meg, a ki szintén szerencsés voltam, 1859-ben, a mikor Londonban voltam, Angliának az újabb korban e kimagasló bölcsészét s az angol unitárius egyháznak egy félszázadon át szellemi vezérét személyesen is megismerni. Elevenen emlékszem, mily szivesen fogadott családjával együtt, a mikor házába beléptem s mint magyarországi unitárius egyházunkból néhai Buzogány Áron barátommal akkor első kiküldöttei, nála bemutatkoztunk. Hallottam őt mint lelkészt egyházi beszédet s mint tanárt előadást tartani s ma is kedves emlékül őrzöm könyveim között „Studies of Christianity« (Tanulmányok a kereszténységről) czimü müvét, a melylyel elbucsuzásomkor megajándékozott s a melyből egy tanulmánya: „A keresztény hit öt pontja" czimmel közelebbről anyanyelvünkön is megjelent s közkézen forog.

Mindezek a kedves emlékek ez ünnepélyen megújulnak lelkemben s a mint mondám, örömömre szolgál, hogy ez ünnepélyhez néhány szóval én is hozzá járulhatok. A mi ünnepélyünk, természetesen, nem lehet oly fényes és széleskörü, mint a minővel angol és amerikai testvéreink megünnepelték a Dr. Martineau születésének 100-dik évfordulóját. Mert az ő nagy szellemének fényözönéből hozzánk talán csak tört sugarak juthattak el. De mulasztást követnénk el, ha e tört sugarakat is nem fognók fel s ha gyenge mécsvilágnál és szükebb körben is nem áldoznánk a nagy férfiu emlékének, a mint ezt hazánk-

* A papnevelő intézet által rendezett ünepélyen 1905. jun.

ban még budapesti Dávid F. egyletünk tett meg a mult hóban, a mely ünnepélyen szerencsés voltam szintén jelen lenni.

Nem az én feladatom ez ünnepélyen Dr. Martineaut méltatni. Ezt mindjárt megfogja tenni papnevelő intézetünk érdemes dekánja, a ki erre nálamnál annyival hivatottabb, mert ő nemcsak hogy ismerte, hanem évekig ült a nagy mester lábainál, hallgatta előadásait s részben jelen állásában is arra van utalva, hogy a Dr. Martineau bölcsészeti és erkölcsi elveivel is behatóan foglalkozzék s azokat papnevelő intézetünk növendékeivel is megismertetve, egyházunk közkincsévé tegye. Részemről legyen elég az Önök figyelmét a dekán úr felolvasára felhivni s egyszersmind arra inteni, hogy igyekezzenek az angol nyelvet megtanulni, mert mi unitáriusok gazdagabb forrást, a honnan lelkünk szomját kielégithessük, nem találunk, mint angol és amerikai testvéreinknél s ezek között különösen a Dr. Martineau műveiben. A hogy ő a hozzá hasonló nagy szellemekkel, mint a minő volt Channing is, a kereszténységet fölfogja és értelmezi, az az alap, a melyen egyedül lehet, ha lehet valaha azt az igaz katholikus azaz közönséges egyházat felépiteni, a melynek szegletköve az Ur Jézus Krisztus, a mely nem lévén hitczikkekhez kötve, az emberek benne különböző hitnézeteik mellett is, mint ugyanazon egy Atya gyermekei, testvéreknek érezhetik s kell is hogy érezzék magokat.

E tekintetben Martineau odáig ment, hogy élete vége felé még az unitárius egyház elnevezése ellen is kifogása volt, nem mintha megszünt volna unitárius lenni, hanem mivel szerinte sem az unitárizmus, sem más theologiai iskola nem tehető a ker. egyház alapjául. Az az uralkodó nézet, hogy az egyháznak az értelmi gondolkozás által meghatározott formákon kell nyugodni, szerinte, elhomályositása az eredeti keresztény eszmének és hogy ez a nézet mindenik vallásfelekezethez való tartozandóságot oly feltételekhez kötötte, a melyeket Krisztus nem ismert s teljes ellentétben állanak azokkal az elvekkel, a melyeket Krisztus e végre lefektetett. Martineaunak ezt a felfogását egy időben oly kevéssé értették meg, hogy jóllehet ő korának egyik legélesebb elméjü theologusa volt, a ki minden kérdésnél határozott álláspontot foglalt el, mégis sokan ingadozó és tétovázó gondolkozónak tartották, a ki nem tulajdonit semmi fontosságot a határozott theologiai felfogásoknak. Bizonyára, most sincs szükség rá, hogy

Martineauval szemben nyilvánult ezt a félreértést eloszlatni igyekezzünk. Magától eloszlik ez. Mert senki sem helyezett oly nagy sulyt a kérdések tiszta felfogására és megértésére és senki sem munkált erre komolyabban, mint Martineau; de ő belátta, hogy a gondolatnak leghatározottabb és minden kételyen felül álló formái is alá vannak vetve az átalakulásnak, a módosulásnak az emberiség haladásával s mig a theologiai rendszerek feltünnek és elenyésznek, a ker. vallás szellemi jellemvonásai érintetlen maradnak. Pál apostol szavaival élve, az ismeret eltünik, de a hit és szeretet megmaradnak.

A hitezikkekre nézve elfoglalt álláspontja szolgáltathatott okot egy más félreértésre is Martineauval szemben, t. i. hogy ő minden positiv hit nélkül, csupán a megszoritó korlátok eltávolitását elégnek tartotta volna arra, hogy ily módon egy egyházat lehessen formálni. E félreértés eloszlatására saját szavait idézem: „Senki sem veti meg annyira, mint én azt a felfogást, hogy állitsunk egy egyházat tisztán *„a szabad vizsgálódás"* alapjára. Senki nálamnál mélyebben nem érzi, hogy minden kegyes életnek első ténye és minden keresztény egyesülésnek elengedhetetlen feltétele önakaratunknak zabolázása. Azonban az individualismus elleni tiltakozásnak két módja van. Megteheted ezt velem szemben úgy, hogy kézen fogva vezetsz vissza engem magaddal a vitatkozás boszus küzdteréről az isteni közösség benső összhangjába, a hol a lélek és lélek közötti különbségek sérelem nélkül elenyésznek és egyikünk lelke nem kell hogy a másiknak, hanem csak Istennek rendelje alá magát mindkettő. Vagy a dolgok dogmatikai üstökébe markolva, megkisérelheted, hogy egyéni hitemben megszégyenitve, a te individualismusodban visszavonulást ajánlj nekem, ha abban jól találhatom magamat, de ha nem, legyek elkészülve az én individualismusomat megsiratni és az emberiség gonoszsága felett elmélkedni. Az utóbbi az önbiráskodás útja, a mely által a gyöngébb individualitások az erősebb által egyszerüen elnyomatnak s egyik sem emelkedhetik magasabb légkörbe. Az előbbi előttem az Isten saját szelleme által jelölt útnak látszik, a mely által a mi elfogult gondolkozásunkból kiragadva az élő testvériségbe vonz. Vallási egyesülést nem lehet úgy létrehozni, mint egy vasuti kiegyezést üzleti számitások alapján, hanem a különböző gondolatoknak a mindent felfogó kegyesség egy bizonyos

medrébe való önkéntes elmerülés által." Ehez képest Martineau egy egyházat így határozott meg:

„A keresztény vallás egy isteni kijelentés az embereket öntudatos egyességbe hozni a Legszentebbel, a fiu által az Atyával: egy egyház egy arra a végre szolgáló intézmény, hogy a kik magokat keresztényeknek tartják, a bünnek meghalni s jóságban és szeretetben föltámadni segitse a Tökéletes Akaratnak való magok alárendelése által".

De a mint mondám, nem az én feladatom ez ünnepélyen Dr. Martineaut méltatni. Ezzel tehát a mai ünnepélyt megnyitva, a szót ezennel át is adom tisztelendő dr. Boros György dekán úrnak.

FERENCZ JÓZSEF.

Dr. Martineau Jakab emlékezete.

1805—1905.

Kettő híján harmincz éve, egy magyar ifju, mérhetlen London tömkelegében kereste az iránytűt, mely a hittudomány nagy tengerén révparthoz juttatná! A világ leggazdagabb könyvtára (British muzeum) közelében, nehány négyzetkilométernyi tér nyugati oldalán, fölismerte az Alma Mater egyszerüen komoly, s keleti éghez szokottnak, hideg és komor homlokát. De mintha nem ez lett volna a központ, hová ajánló levele szólott, még kisebbet keresett a nagy Mindenben. Három fehér kőlépeső vezetett ahoz is, mint az egész sorban mindenikhez, mégis az idegen ifjut itt fogta el az a szent félelem, a melyet nagy templomok merész ívei alatt érez, mikor a hatalmas orgona megszólal; mély erdő ölében, midőn a nyári hő miatt még a bokor kis dalosa is néma.

Midőn a czélul tűzött legmagasabb csúcsra fölérünk, bármily rövid az ott időzésünk, nem tudjuk feledni, hogy az Olympus az istenek lakozási helye.

Sokszor, s talán mindig inkább meghat, s még meg is rettent, ha, midőn a nagy Jupiter haragos tekintetét keressük, a szelid angyal vagy a gyöngéd Jézus édes mosolyával találkozunk. Inkább örvendenénk a zajnak, mert a magasztos csöndben nem tudjuk eltitkolni reszkető szivünk nyugtalan dobogását!

Dr. Martineau ma is úgy áll előttünk, kik lábainál szent álmélkodással ültünk, mint egy hatalmas kolosszus, melynek alakját a görög művész átlátszónak hitt, mert tiszta, tökéletes fehér márványból metszette, s a melynek szemei előtt nem tudunk mozdulni, mert bűvkörébe annyira bevont, mint az a ki az élet kiapadhatlan forrásából hinti ránk a világosság káprázatos szikráit.

Pedig Martineau az érintkezésben meglepően egyszerü, s hihetetlenül gyöngéd volt. Midőn házánál vendégűl volt a tanitvány vagy az ismerős, a figyelemben, a fölszolgálásban, a kedélyes társalgásban túltett leányain, a már 73 éves öreg úr. Ha a legtávolabbról jött idegenhez, a magyar ifjuhoz is a régi ismerős hangján szólott, nemcsak azért tehette, mivel már sokakat ismert közülök, kiktől bőven hallhatott az egyházi életről, a nemzeti politikáról, hanem azért is, mert ő minden ismeretét

első forrásból merítette. Magyarország és a Kelet politikai helyzetét jobban ismerte sok angol kormányférfiunál s az unitárius vallás történelmi rugóit és viszontagsága okait alaposabban, jogait helyesebben tudta magyarázni, mint a szakférfiak egész serege.

Most 28 éve, 1877 őszén, mint ember és mint férj nagy próbára volt téve. Ifjukori ábrándja, ötven évig élettársa, menthetlen beteg volt. A nagyság a megpróbáltatás perczeiben nyilvánul teljes erejében. Martineau a szenvedő férj, a bánatos özvegy nagyobb volt a pap és bölcsész Martineaunál, mert a hivő nagy reménységével, s a bölcs megadásával viselte. Nején már több év óta észlelhető volt a lelki erő hanyatlása, most kétségtelen jelekkel igazolva ez elkerülhetlen katastrofa, „és nekünk — írja a nemes szivü férj — csak az a fájdalmas kötelesség marad, hogy enyhitsük a szenvedést, mindennel valamit a szeretet és gond előteremthet". (II. 36.) Ezzel csaknem egyidejüleg már önmagát is készíti a távozó élettárs útjára: „Nagyon igaz, hogy a mindent elboritó sötétség közeledik felém, már szempilláim körül borong és a vonakodás nem sokáig tarthat vissza engemet... A mi szent kötelességünk most csak abból áll, hogy hanyatló lépéseit irányitsuk oda, a hol puha füvet és nyiló virágot találhatunk számára, s hogy enyhitsük az utolsó ölelést a bizalom és szeretet benső gyöngédségével. Csak rövid ideig tartó elválás. A kivándorlók hajóját utánam is nemsokára elküldik, s erősen hiszem, a sok szomoru tapasztalat mellett is, ama más országban, abban az égiben, magasabb rendü munka fog ránk várni (II. 37.). Jobb viselni, mint másra hagyni az egyedüliség fájdalmát. Én igyekezni fogok készen tartani szivemet az önmegadásra és bíztatom a viszonttalálkozásra".

November 9-én bekövetkezett a megválás. A résztvevő szív érezte, mert az erősnek és tűrelmesnek mutatkozó férj arczából, mozdulatából, még lépéseiből is kiolvasta, mily sokat veszitett, a ki a kezdő ifju eszményét s a hanyatló férfi egész életének hű társát veszitette el.

A munkában nem volt szűnet, sőt éppen ahoz folyamodott vigasztalásért, s mi ismét egy újabb nagy talánynyal állottunk szemben, a mely most már a kegyelet érzelmével vegyitette a tiszteletteljes bámulatot.

Magas, sugár alakja, a mely bár méretben valamivel kisebb, de szabásban nagyon hasonlitott a mi Brassainkéhoz, kissé meg volt hajolva, ámbár soha sem annyira, mint a mi bölcsünké. Martineau hódolt a 18-ik száz szokásának, mi ellen Brassai a hosszu szakálla! tüntetett. Martineau haja dús s e miatt soha sem olyan hosszu, mint a Brassaié, homloka nagyon hasonló, de mélázó, szeme jóval tágabb nyilásu. Martineaunak a szónoklás életkenyere, mitől Brassai, mikor tehette, mindig tartózkodott.

A Martineau előadása egyenletes, sem a hév, sem a harag nem ragadja kitörésre. A tizenöt-husz tanitvány közelsége, s nőtanitványok gyakori jelenléte fölöslegessé tette, sőt gátolta az erős hangot. Midőn az előadást megkezdette, fölséges homloka, mint a kék tenger fölött kiálló szikla, ha villám czikázik rajta, áhitatot és szent borzongást keltő erővel szórta szét azokat a fénysugarakat, a melyek nem kivülről verődtek rá, hanem lelke mérhetlen tengeréből áradtak szét.

Az a 45 percz némelykor az örökkévalóság volt. Azok a gyönyörüen szerkesztett, szépséges mondatok egy-egy kijelentés isteni igazságokról, mert hisz mindig az Istent mutatták a természetben is, a kijelentés könyveiben is, az emberi lélekben is. Senki sem volt nagyobb mestere a szónak. Őt bámulni kellett mindenkinek, követni nem lehetett senkinek. Folyton a poesis határszélén csapongó philosophiai nyelve, tanitványait és idegeneket csábitóan vonzott, de valahányan megtanulni és utánozni kisérelték, hajótörést szenvedtek. Mint ama názáretiről, róla is el kellett mondani, soha ember így nem beszélt, s a hallgatóság nagy része kénytelen lett volna megelégedni az álmélkodással, ha nem lettek volna apostolokká tanitványai, a kik nemcsak az ifjui évekből, ajándékképpen kapott egy-kettőt, hanem életök főbb részét is ott tölthették oldala mellett, szent társaságában.

Nem a tanítvány elragadtatása alkalmazta rá a „szent" jelzőt, hanem egy kivül álló kritikus bölcsész, miután megismerte életét, gondolkozását és alkotásait.

Az ő társaságához csak a Sokratesé, vagy a Platóé, vagy a Jézusé hasonlitott. A mikor sétált az erdő fái s a rét liliomai között, akkor sem vált meg tőle az a nagy mester, a kit szentnek neveztek. Mindenbe, valamiről szólott, bele lehelte a tökéletesitő lelket. Mint a Jézus beszédeitől a mezei liliomok, a fügefák s a mustármag és a buzaszem, úgy az övétől is minden új szellemet, új értéket, ihletet nyert, a mi tanitott s hatott. De nem szabad elmerülnöm a Martineau személyes hatása és bűbája áradatában. Az igénytelen tanitvány, kit a kimondhatlan hála kötelez a szólásra, csak azért vette magának a bátorságot, hogy a nagy férfi otthona, házias lénye és személyes vonásai körül mulatozzon, mert remélte, hogy az az emlék, a melyet 1860—1885-ig csaknem szakadatlan lánczolatban következő magyar unitárius volt tanitványok táplálnak dr. Martineauról, legalkalmasabb lesz kapocsnak, hogy közelébe hozza s némileg a szivéhez kösse, ezt az idegen nevet a magyar közönségnek.

A Martineau család franczia eredetü. Az a pusztitó reactio, a mely a XVI-ik száz reformatiojáért a XVII-iktől elégtételt követelt, Francziaországban 1655-ben a nantesi edictumot eredményezte. A legjobb családok, legtehetségesebb tagjai menekültek idegenbe. Egy kis roskatag hajó Angliába szállitotta

Martineau Gastont, az angol Martineauk ősét, úgy szintén Pierre Mariát, a ki 1693-ban neje lett. Londonban szálltak meg, de Norwichben települtek le. Itt a család jó hirnevét megalapitották az egymást követő kitünő orvosok, jeles és jellemes kereskedők és gyárosok. A menekülő egyik dédunokája, Martineau Tamás és neje Rankin Elisabeth nyolcz szép és derék gyermekkel növelték a családot. A hatodik, Harriet 1802-ben született. E nagy tehetségü és kedves leány az irodalomban oly kiváló helyet foglalt el, hogy a bölcsész életrajzirói nem szólhatnak a három évvel ifjabb testvérről, a Hariet megemlítése nélkül, mert a család tagjait jellemző szellemi erő és irói tehetség e kettőben jutott tetőpontra. Martineau Jakab 1805-ben ápril 21.-én született. A nyolcz testvér, négy fiu, négy leány, mindenike kiválóan érvényesült az életben. Két leány orvos neje lett s ezzel biztositották a családi traditio tovább folytatását, egyik leány, Harriet iró és mint ilyen Amerikában a legkiválóbb irók társaságának központja, a negyedik nevelő intézetet alapitott és vezetett sok évig. Fivérei Birmingham vezérférfiai, kettő közülök huzamos ideig polgármester, egyiket a király lovagságra emelte.

Jakab lett — egyik életrajzirója kifejezése szerint — Juda ezen nemzetségének — oroszlánja.

Leghosszabb élet jutott Jakabnak, mert egy pár hónap hiján betöltötte volt a 95-öt 1900. jan. 11-én, midőn ő is elköltözött a többi megdicsőült lélek társaságába.

Az életrajz iró a szülők lelki világát, a családi környezetet s a gyermekkori tanitókat tanulmányozza, hogy megérthesse hősének egész lényét és leplezetlenül lássa, a mennyiben látni lehet, hogyan nő a mustármag terebélyes fává, a cserbokor megingathatlan szilárd törzszsé.

Az apáról Harriet azt irja: „inkább gyöngéd és erkölcsileg finom, hogysem önmagának követelő. . . . A legönzetlenebb ember, ki sohasem beszélt saját érzelmeiről s mindig a másokéra volt figyelemmel. . . . Mindenkihez szíves. Soha sem terhelt mást és minden jót megtett másokért, a mit csak tehetett". Az anya jelleme és tehetsége — Hariet szerint — fölül állott a középszerün. A család vezetésében ő vitte a főszerepet. Gyermekeit jól szoktatta, erkölcsösségben nevelte és csillogó szép beszédével jóra lelkesitette".

Dr. Martineau következőleg emlékezik anyjára: „Értelme tiszta, akarata szilárd, melyet nem lehetett elterelni kötelességétől; de mihelyt egyszer tisztában volt ezzel és útba igazitotta a munkát, gyöngéd szeretete kiapadhatlan volt. Arczáról és lelkes szavaiból kisugárzott jelleme. . . Egy igazi és gyöngéd szivü anya, egy ritka tehetségü nemes és bölcs nő volt". (Drummond és Upton I. 2 sz.)

A családban puritán vallásos szellem uralkodott. Az ott-

hon imaház volt, mint akkor nemcsak Angliában, hanem nálunk is legtöbb.

Érdekes adat maradt emlékben dr. Martineauról a gyermekévekből. Az anya egy este elment a templomba s a gyermekeknek meghagyta, hogy az alatt olvassák a bibliát. Hazatérve kérdezte Jakabtól, mit olvasott. Ezsaiást. Felelt a fiu. „Nem, te nem tudtad elolvasni az egész Ezsaiást". „Elolvastam anyám, csakhogy kiugrottam a mi nonsens".

Ebben a kedves családi jelenetben sok van mondva. A család presbyterianus protestáns család volt, a mi azt teszi, hogy a biblia volt a fő és mindent magába foglaló kézikönyve a hittannak s a vallásos buzgóságnak is. A biblia nemcsak a családban, hanem a szószéken is absolut tekintély és minden fölött uralkodó hatalom. Az anya odaadó ragaszkodása kifejezi a helyzet tényleges állapotát. A gyermek egyszerü s mégis meglepő feleletében benne lappang az a születő erő, a mely később a férfit is, éppen mint a kort egészen átalakitotta s a bibliáról teljesen új és józanabb, vagy talán jobb lesz így fejezni ki: az emberi értelemnek s a hitéletnek is megfelelőbb fölfogást teremtett.

Martineau több izben tett hálás emlitést volt tanitói, s illetőleg tanárai jelességéről. A szülőhely, Norwich. Sok jeles embernek volt iskolája. Martineau 14 éves koráig tanult itt. Két évig Bristolban a Carpenter Lant magániskolájában volt. A legfogékonyabb és így egészen irányitó időszak az ifjui életben. „Oly erős befolyást gyakorolt rám ez az időszak — irja 1841-ben — annyira határozottan megadta lelkemnek és sorsomnak az irányát, hogy mindig úgy nézem, mint mostani életem kezdetét, a mely azt az érzést ébreszti bennem, mintha életem itt kezdődnék, s mintha az életemnek nem lett volna gyermekkora. . . A mély *erkölcsi érzés* volt a tanitónak (Carpenter Lant) egész lelkének s még vallásos hajlamainak is irányitó ereje. Soha senkiben sem láttam a kötelesség eszméjét és helyes érzetét, oly nagy tiszteletben mint nála". (I. 19.)

Martineaunak ekkor már meg volt jelölve életiránya. Apja azt akarta, hogy mérnökségre készüljön s az iskolában a klassikusok mellett a számtant, természetrajzot és vegytant kellett szorgalommal tanulnia. A szakpályára Derbyben készült egy évig, de a bristoli befolyás már eldöntötte volt sorsát. Ehez hozzá járult a derby-i papnak, (Turner Henrik) ennek „a legtisztább, legigazabb és legodaadóbb embernek" a befolyása. Bizonynyal elősegitette az az ismeretség is, melynek hét év mulva házasság lett az eredménye. Atyja intette, figyelmeztette azon szegényes pálya hátrányaira, de miután meggyőződött, hogy elhatározása tiszta, őszinte és komoly, hozzájárult s a theologiai nevelés költségeit magára vállalta.

1822-ben lépett Yorkban a hittani intézetbe: Manchester

Collegeba, abba, a melyet később Londonban oly nevezetessé tett. Az angol unitáriusság történelme s Martineau pályája körében rendkivül nevezetes helyet foglal el Manchester College, a mit előttünk az tesz fontossá, hogy a magyarországi unitáriusok ebben találtak otthonukra, itt kötötték azt a barátságot, a mely a hitrokonság magas rendű mozgató erőit, a személyes barátság, az érzelmek közlése, a külömböző éghajlat és elütő faj talajában szőtt jellemvonások megismerésével és elsajátitásával — edzette meg.

A tanintézet változatos történelmében, az angol unitárius hivők nehéz küzdelmeiben, a tanuló gyakran ismer az erdélyi és magyarországiakéval azonos vonásokra, s mihelyt a történelmi hátteret is megnyeri, az erős munkát, türelmet és szenvedést követelő jelen — már olyan alapra épithető a jövő közös hittemploma, a melyben mindenki biztonságban érezi magát.

Az angol unitáriusok történelmének második időszaka csaknem teljesen összeesik a Martineau-család idejével. 1662-ben kisérletet tesz Erzsébet királyné, hogy az istentiszteletet egyformásitsa, s kiadja a rendeletet, mely „conformitást" követel minden paptól, minden templomban és egyszersmind esküt az anglikán egyház 39 tételére. A kisérlet nem sikerült. Több száz pap megtagadta az aláirást és conformálást, s ezzel kiváltak, a most már hatalmas egyházakat alkotó nonconformisták és non-subscriberek. Nem közönséges vállalkozás volt, mert minden rendü és rangu papi emberre, minden tanárra és tanitóra, még ha magánházban tanitott is, ha nem irta alá a nyilatkozatot, első izben három hónapi fogságbüntetést mértek s minden ismétlő esetben ugyanannyit és azon felül meg öt font sterlinget (125 kor.).

A nonconformisták, más néven dissenterek, nem állottak meg félúton. Minden vészszel szembeszállva, egyházakat alapitottak, mert „fölébredt a mártir-szellem, a kötelességhez való hű ragaszkodás, a mely az angolokat oly sokszor vezette győzelemre nagy nehézségek és veszedelmek közepett". (Manchester College 1843. 44).

A szűkebb keretben mozgó tanintézetek nem tudták kivinni azt, a mit az egyházak elértek. Az egyetemeket már 1581-ben elzárták a katholikusok és protestánsok elől. A XVII-ik században még szűkebb körre vonták az engedélyt s sulyosabbá tették a föltételeket. Ezen is segitettek. Magán intézeteket szerveztek s külföldre küldötték a felsőbb tudományokra törekvő ifjuságot. 1670—1757-ig ilyen magán intézetekben tanultak azok, a kiknek számára 1757-ben alapitották a Warrington Akadémiát „általában az irodalom szolgálatára és hogy megfelelő bátoritást adjon azoknak, a kik a papi pályára szánták magokat". Ebben az intézetben még anglikán papok is tanittatták fiaikat, oly kitünő hire volt. A Warrington akademia szerepét

1783-ban egy hasonló szervezetü intézet átvette Manchester városban. Innen származik a név: Manchester College. Ám az intézet nem maradt Manchesterben, mert 1803-ban Yorkba telepitették, 1840-ben ismét visszahozták Manchesterbe, 1853-ban Londonba, s végül 1889-ben mostani állandó helyére, saját épületébe, Oxfordba.

Martineau tanulói élete az intézet yorki idejére esik s 1822-től 1827-ig terjed. Nemcsak theologiát, hanem klassikusokat, természettudományokat és irodalmat tanitottak, hogy az egyetemi készültséget teljesen megadják. Miután a XIX-ik száz sok más dologban megtörte a conservativismust s a dissenter tanulók is bebocsátást nyertek egyik-másik egyetemre, a londoni időszak alatt Manchester Collegeban csak theologiai és philosophiai tárgyakat tanultak.

A Martineau tanárai, saját lelkes nyilatkozata szerint nagy buzgalmu és rendkivül kegyes életü emberek voltak, kiknek lelki gondja alatt megnyert mindent, a mire tudományszomjas lelke óhajtozott.

1827 őszén a 22 éves Martineau készen volt a papi pályára, de egy évig tanitó lett Carpenter Lant iskolájában Bristolban. A következő év tavaszán meghivták papnak Dublinbe (Irland), s ott megkezdette a papi működését szeptemberben. A még csak 23 éves ifjunak minden tette s minden lépése élénk nyomot hagy hátra. A csaknem hetven évre terjedő óriási nagyszabásu és sok irányu munkásság itt kezdődik, hogy egy dicsőséges pálya megfutása után, majd az iróasztal mellet végződjék.

Mind a mellett, hogy ez a szép, hosszu élet inkább hasonlit a sík téren csöndesen folyó vizhez, mint a hegyi patakhoz, sok érdekes változata van, de a melyeknek minden kis jelenete a körül az egyetlen irány körül játszódik le, a melynek alapiránya a harmonikus szív és elme mélyén véste be nyomait.

Nagyon csekély papi fizetéssel kezdi, mint társpap. Mind a mellett, hogy beköszöntője fölülmult minden várakozást, ő teljesen elégült az öreg pap oldala mellett, mint második pap. Szükös jövedelmét magántanitással pótolja.

Az állás elfoglalása után csakhamar nőül vette Higginson Helent, kivel már hét év óta benső barátságot tartott fönn. A családtartás gondjai enyhitésére jó alkalom mutatkozott, mert paptársa lemondott, s jövedelme növelésére 100 font sterlinget ajánlottak föl. De Martineau visszautasította, mert megtudta, hogy a pénz *regium donum*, már pedig ő nem türhette, hogy szabadságában legtávolabbról is korlátozza valami. Négy évi dicsőséges papi munka után megvált a dublini szószéktől s 1832-ben elfoglalta a liverpoolit.

Az anyagiakban itt sem volt fényesen. A növekedő családról magántanitással gondoskodott, s a mellett tiz évig állandóan segédkezett nővére iskolájában. A helyett, hogy e nagy

körü munka és a már Dublinben megkezdett irodalmi tevékenység fölött elmélkednénk, egy pár pillantást vetünk a liverpooli paposkodás legkimagaslóbb jelenetére, minthogy ez az angol unitarismus történelmében is forduló pont.

1839 januárius hónapjában egy nyilvános hirdetés jelent meg, melyben az anglikán papok meghivják mindazokat, a kik Liverpoolban és környékén laknak, s a kik magukat unitáriusoknak nevezik, egy sorozat előadásra, melyben az unitarizmus tévedései meg fognak mutattatni. Ezt azért teszik, hogy bebizonyítsák, mily őszintén nagyra becsülik azoknak lelkét, s hogy milyen nagy veszedelembe sodorja őket az unitarizmus hamis philosophiája. „Az unitáriusok — írják a papok — a legpokolibb és halálos tévedésbe estek, és egészen méltatlanok arra, hogy bármilyen értelemben is keresztényeknek neveztessenek".

Arról nem szólott a fölhivás, hogy választ várnak, de Martineau és két unitárius paptársa: Thom Hamilton J. és Giles Henry elfogadták a meghivást, nagy nehezen gondoskodtak egy székről a templomban, melyet „az átkozott szék"-nek neveztek el, s azután a feleletről is. Tizenhárom anglikan pap tizenhárom beszédet tartott, s a három unitárius minden vasárnap előre kihirdette szószékéből a beszédek tárgyát s buzditották hiveiket, hogy menjenek el és hallgassák meg. Mindenik beszédre megjött az unitárius felelet a következő héten. Martineau öt beszédet tartott. Tárgyai voltak: a biblia, a bűn, a pap és a szertartás, a belső és külső templom, Krisztus istensége. Két társa is derekasan megállotta helyét, de a Martineau munkája, a tárgyak is mutatják, óriási föladat volt, ha még azt is figyelembe vesszük, hogy nem közönséges egyházi beszédek, hanem theologiai szakértekezések voltak, melyek együtt egy hatalmas kötetet tesznek. A három papot minden elfogulatlan biráló győztesnek tartotta a 13 fölött, és Martineaut a régi unitarizmus fölött is. Az unitáriusokat ez a vihar ébresztette föl a XVIII-ik százból áthozott merev és nehézkes tanok sulya alatt megszokott csöndességükből. A philosophiájukat és hittanukat a deismus, christologiájukat az arianismus uralta. Isten hatalomban és dicsőségben uralkodik a magas égben. A föld és annak minden teremtménye az ő dicsőségének hirdetésére van rendelve, de sem a világ, sem az Isten képére teremtett ember nem tudja, avagy csak nagyon ritkán, csodákból és jelekből, hogy mikor nyeri meg a magasságban lakozó tetszését. A Jézus Krisztus sem nem Isten, sem nem ember, hanem részben mind a kettő: félig Isten, félig ember. Ehez az arianus nézethez járult a biblia ihletségében való hit. Martineau a Priestley-féle deista iskola növendéke volt az iskolában, de a Channing gyönyörüséges evangeliumi vallása eltávolitotta szeme elől a homályt és Martineau látni kezdett, többé nem tükör által, hanem szemtől szembe.

A liverpooli nagy esemény után, 1840-ben Martineau meghívást kapott a philosophiai tanárságra, Manchester Collegeba. Papi állását megtartotta s az előadásokra hetenkint egy napra elment az intézetbe.

Megválasztása miatt, éppen mint három évvel azelőtt nálunk a Brassaié miatt, sokan nagyon aggódtak, mert igen radikálisnak tartották. Ugyanakkor harczoltak meg a College helye miatt is, és a többség Manchester mellett szavazott. Martineau előtt új, tágas mező nyilt meg. Ész- és erkölcsphilosophiát s nemzetgazdaságtant tanitott 1848-ig, midőn gyülekezetétől búcsut vett és tanulmányútra ment Németországba. Feleségét, gyermekeit is magával vitte s éppen mint azelőtt 25 esztendővel, újból tanuló lett.

Drezdában és Berlinben töltötte ideje nagyobb részét. Berlinben az egyetemi előadásokra járt a téli időszakban. Ranke, Pertz, Zumpt és Trendelenburg tanárokkal lépett összeköttetésbe és barátságba. A Trendelenburg előadásait rendkivül nagyra becsülte s főleg az utóbbi hatása alatt lényeges változáson ment át theologiai és philosophiai felfogása. Erről más helyen lesz szó.

A külföldi kirándulásba bele ölelte Bajorországot és Austriát is. Elhatolt Bécsig, pedig a magyar forradalom éppen akkor folyt legjavában, s nagyon óvták, hogy oly közel menjen a veszedelemhez. Megjárta Bécset minden veszedelem nélkül. Egy heti ott időzése alatt megismerkedett azzal a szellemmel, a mely ellen a magyarok leveretése után, az absolutismus idejében sokszor kikelt. 1849 őszén, midőn Liverpoolba visszaérkezett, egy új templommal lepték meg. A gyönyörüséges és tágas gothikus templom sok örömet szerzett Martineaunak. Már a megnyitás mintha jubileumi ünnepe lett volna, mintha a templomot az ő szolgálatai emlékére épitették volna! Az ünnepély elnökének eme szavai nem kevesebbet fejeznek ki: vajha a mi ünneplésünk melegsége és őszintesége lenne mértéke annak a jótékony hatásnak, melyet külföldi útazásával nyert ő és családja; vajha meggyőzhetnők őt arról, hogy mennyire méltányoljuk vallásos szolgálatai mélységes hatását, mennyire bámuljuk tehetségét, rettenthetlenségét, ékes szólását és kiválóan nagyszerű beszédei hasznosságát; vajha meggyőzhetnők arról, hogy az ő munkássága nem volt hiába". Martineau az ünnepélyen kifejezte hálás köszönetét, s a következő vasárnap megtartotta az új szószéket elfoglaló beszédét: „az éjszakai virrasztó lámpások"-ról. Az ő lámpásai: a nemes törekvés, az alázatosság, a bizalom, a szolgálatkészség és egyetértés szelleme világitó olajával lesznek megtöltve.

Tanári munkája az eddiginél is fárasztóbb lett, mivel 1853 óta már Londonba kellett járni, hat óra távolságra. De ez nem csökkentette a hivek közötti munkát, sőt, miután tapasztalta,

hogy főleg az ifjú egyháztagok némely dolgokban nagyon tájékozatlanok, estvéli előadásokat tartott. A tanulók kora szerint két, sőt három osztályt is szervezett. Nagy örömére és megelégedésére szolgált, hogy nemcsak unitáriusok, hanem római katholikusok, anglikanusok, dissenterek és independensek is eljártak az osztályaiba.

Az ötvenes évek Martineau irodalmi munkásságának, nagyon termékeny időszaka, éppen mint a mi Brassainknak.

Csak egy pár adatot!

Európában nagy viharok dúltak a politikai élet határán. Magyarországnak nemcsak szabadsága, hanem élete is rabigában görnyedt. A magyar emigránsok szerte jártak a nagy nemzeteknél. Kossuth hatalmas ékesszólásával, kiváló társai mindennemű diplomácziai ügyességökkel, igyekeztek barátokat nyerni Francziaországban, Angliában és Amerikában Magyarország visszaállítása eszméjének. Csakis erre kivánok reflectálni, mert a politika a Martineau működésében is csak másodrendű szerepet játszott, de a Magyarországra vonatkozó irodalmi nyilatkozatai, ránk magyarokra nézve nagyon becsesek, politikai mély belátás tekintetében pedig, egészen profetia számba vehetők.

Martineau erkölcsi fölháborodással látta, hogy Gladstone és az angol kormány 1854-ben szövetségre lépett Francziaországgal és összedugott kézzel nézte, hogy Magyarország már végvonaglásban szenved s Lengyelországot is halál fenyegeti. Martineau abból indul ki, hogy talán a nemzeteknek egymás közötti viszonyában is lehetséges beszélni helyes és helytelen fogalmakról; hogy talán ezekre is alkalmazhatók ugyanazok az erkölcsi szabályok, a melyek az egyénekre. De sajnálattal látja, hogy a kor fölfogása és uralkodó elvei alapján nem lehet biztositni az embereknek egymás iránti hajlandóságát s nem lehet érvényt szerezni a polgári kötelességeknek . . . A napi események alapján, melyek európai Törökország megsemmisitésére irányultak, Martineau így nyilatkozik: „Oroszország pályafutása az utóbbi száz év alatt, kizárja a föltevését annak, hogy a szentpétervári Cancelláriáról akár mérséklet, akár jóhiszemüség származzék, sőt minden kétséget kizárólag igazolja, hogy aggressiv ambitio sarkalja. A Bosporushoz közeledése már 1853-ban nyilvánvaló volt, s ha nemzetközi erkölcs egyáltalában létezik, a nyugati államoknak kötelességök lett volna a szándékolt sértésnek útját vágni és a muszkának megálljt parancsolni . . . Mert ki vonhatja kétségbe, hogy ha Oroszország egyszer ura lesz a Hellespontusnak, azonnal elárasztja befolyásával s azután hatalmával az egész ó-világot, Japántól az Atlanti tengerig . . . A mi (Anglia) áldozataink az osztrák kisérletezés oltárán, már véget értek. Bécsnek megvoltak jó alkalmai, s miután azokkal nem tudott élni, nekünk szabad kezünk van, hogy jövő politikánkat a háboru kivánalmai szerint irányitsuk. Ausztria had-

sergei elnyomják és demoralizálják a tartományokat; meg kell követelni tőle, hogy vonuljon vissza belőlük; szervezni kell okszerü és népszerü kormányokat európai jótállás mellett, s ha az orosz hadsereg belépik a határukra, háboru-oknak kell nyilvánitni. Oroszország elégtétellel tartozik a világnak is és az igazságos Istennek is, azért a veszedelemért, a melyet első helyen ő szerzett Varsónak... Még a dinastiák is átláthatnák, mennyivel jobb volna, ha a lengyelek, kik annyi országnak okoztak zavart, a saját országok védőivé lennének .. Ezen az úton kellene, hogy elégtételt szerezzünk Magyarországnak azért a nagy mulasztásért, melyet 1849-ben elkövettünk. Szerencsétlen Magyarország! Ki vonhatja most kétségbe, mily kitünő alkalmat mulasztottunk el veled szemben, midőn 1849-ben a semlegesség átkozott tanát követtük!" (International duties. Essays and Reviews I. 425. sk.) „Bizonyos, hogy a helyreállitott Magyar- és Lengyelország a legmegbizhatóbb korlát lenne Oroszországnak nyugati terjeszkedése útjában".

Hazafias érzelmem kegyeletével gondolok vissza 1876-ra, midőn a keleti-kérdés ismét napirenden lévén —, dr. Martineau elnöklete alatt Londonban egy vitatkozás volt egyetemi polgárok és idegenek között. Mily lélekből védte Martineau ugyanezt az álláspontot, a melyett fennebbi szavaiban körvonalozott. Egy-két szóval kisebbségben maradtunk, de a magyar ember hálája kiapadhatlan, mivel oly kevés őszinte és öntudatos barátja van a nagyhatalmak területein.

1857-ben nagy fordulat állott be dr. Martineau életében. Fölkérték, hogy költözzék Londonba és szentelje életét és munkásságát Manchester Collegenak. Azt gondolná az ember, hogy egy ilyen tervet mindenki nagy örömmel és megelégedéssel fogad. Nem úgy történt. Az unitáriusok között még akkor is voltak olyanok, a kik féltek a haladó theologusoktól s Martineauval és a másik tanárral, Tayler J. J.-al szemben kifejezték, hogy „e tanárok irásaiban kifejezett némely vélemény nem olyan jellegü, hogy a vallást elősegitse, vagy hogy a kereszténységnek a világra való befolyását növelje". Még az ellen is kifogásuk volt, hogy „eszméiket homályos és mystikus nyelven fejezik ki". Nemcsak élénk, hanem érzékeny harcz keletkezett, a mely aránylag hosszu ideig tartott.

A vége mégis csak az lett, hogy Martineaut Liverpoolból Londonba vitték. Másként nem is tehettek, mert a mit egyik hive mondott Martineauról, azt a többi is tudta, hogy „mindazok között a tanárok között, a kiket itt, vagy Németországban valaha hallottam, nem tartózkodom kimondani, egyiket sem tartom qualifikacio tekintetébe Martineauhoz hasonlónak, akár a tanitói tulajdonságok mértékét, akár azok számát tekintsem".

Liverpoolban a megválás megható jelenetek szülője lett. Kimondhatlan szeretettel és soknemű szivélyességgel tüntették ki.

Ez a lépés nekünk magyaroknak nagy szerencse volt, mert csak így juthattunk közelébe, így lehettünk közetlen szemlélői és hallgatói felséges tanitásának, élvezői nagy szive szeretetének.

1860-tól 1885-ig 25 esztendőt volt Martineau a Manchester College fénye, büszkesége. Ez alatt 9 magyar tanitványa, kik közül, fájdalom, ma már csak 5 van életben. Elhunytak: Simén Domokos, Uzoni Gábor, Kovács János és Derzsi Károly, életben vannak: Benczédi Gergely, Péterfi Dénes, Boros György, Varga Dénes, Gál Miklós. Mindeniknek megvan a saját emléke, mit kegyelettel őriz, mert két-három év alatt olyan korban, a mikor a biráló tehetség már jó részt ki van fejlődve, a mikor az ismeret-szerzés iránti vágy rendkivül nagy, már csak azért is, mivel a magyar tanuló olyan versenytársakkal dolgozik, a kik minden tekintetben előnyt élveznek vele szemben, — a mikor az ifju által elfoglalt hely nagy felelősséggel jár a kiküldő egyházzal és az elfogadó jótékony intézetekkel szemben is — ilyen két-három év alatt egy jóságos érzésü, atyai gondolkozásu, bölcs vezér mellett élni, bizony oly nagy előny, akkora szerencse, hogy megfelelően méltányolni alig lehetséges.

Dr. Martineau nem volt nagyon közlékeny természetű ember. Ő a saját tágas, nagy és messzi fönn levő lelki világában mindig el volt foglalva. De soha egy alkalmat sem engedett el, hogy magyar tanitványát, ha csak futólag is, ne részesitse egy pár kedves szóban, vagy egy barátságos kézmozdulatban. Martineau, angol szokás szerint, az utczán a kalapját köszönésre nem vette le, de annál kedvesebb volt, a mikor a magyar szokás szerint köszönő tanítványa felé jóságos szeretettel kinyujtotta kezét.

Talán szabad lesz megemlítnem naplójegyzeteim szavaival, hogy 1878 május 3-án, a legnagyobb és valóban érdekes szerencsében részesültem. Dr. Martineaunál voltam teára. A drága, az excellent öreg úrral néhány perczig oly élvezetesen beszélgettem. A „magyar ifju a német egyetemeken“ volt a beszéd tárgya. Azután a zsidók, kik oly bámulandó, oly kitünő fogékonyságuak és ügyesek. A társaság szép számmal gyűlt össze, többek között fia nejével és Upton tanár is ott volt... Az egész nagyszerüen tölt el, melynek gyöngyét az öreg úr méltóságos tekintete, roppant elegáns udvariassága, elragadó társalgási modora, melyet csak távolról látva is, élvezni lehet, minden esetre élvezetessé, nagyszerüvé tették ez estvét. És én estvéim legnevezetesebbikét ez estve töltöttem“.

„1878 őszén dr. Martineau egy kedves üdvözlettel kezdette meg előadásait. Bemutatta eszme világából s a legmélyebb, legtisztább tudomány tárházából az Isten személyiségét, a mely a morális életben külön, önálló, független, tökéletes való nem lehet. A közönség nagy számmal volt összegyűlve, tán azt hitte, hogy hattyudalt fog hallani. Hallottuk a legtisz-

tább hangot, melyen Isten ember által emberhez szólhat. Dal volt, de nem hattyu dal. Zengő ének volt. A legmagasztosabb akkordok. Megindulva a legmélyebbtől, föl a legmagasabbig. E zengemény csak bájoló volt. A hallgató alig hihetett füleinek. Szive nyugtot nem lelt, idegei oly mámorosan voltak játszodtatva. Boldognak mondotta magát mindenik, ki ott volt. Én ezt a legnagyobb szerencsének nevezem".

1879 május 15-én egy vallásos összejövetelt rendeztünk, melyet a buzgóság órájának nevezhetnénk. Dr. Martineau a vallásos elmélkedés szükségességéről a legszebb szavakban beszélt. Elmondotta, hogy támad bennünk ez az érzés. Kifejtette, hogy legjobban előkésziti a megpróbáltatás, s hogy tehát nincsen olyan ember, a ki bizonyos értelemben ne imádkoznék, még ha a legnagyobb skeptikusnak tartaná is magát. A megbánást szemrehányás, intés ébreszti föl s az állandó hit őrzi meg. Az atya lát minket titkon, mi bizalommal mehetünk hozzá vallomást tenni".

Volt tanitványai iránt mindig élénk figyelemmel volt, szives készséggel látta el utbaigazitással és jó tanácscsal. 1880 jun. 29-én írt kedves levelében megmondja véleményét a theologiai tárgyak tanításában követendő eljárásra s azután így folytatja: Örömmel tölt el az a tudósítása, hogy akademiai munkájába beleölelte a gyakorlati vallásos életre irányuló munkát, a vasárnapi iskolázás bizonyos nemét is: mert valóban, az eszmék világa magára csak fél életet ad, s a saját gondolatunk még felénél is kevesebbet, valameddig ki nem egésziti önmagát a szeretettel és a cselekvéssel. A keresztény egyház soha sem lesz igazi szellemi testvériség, valameddig az összes külömböző osztályok nem találnak módot a nekik adott lelki ajándékok kicserélésére, és egymásnak a keresztény lélek közös boldogságában való részeltetésére. Meg vagyok győződve, hogy korunk vallásos skepticismusa, kevésbbé tulajdonitandó a tudomány haladásának, mint a buzgó istentisztelet és az érdeknélküli szeretet hanyatlásának. Vajjon mikor lészen, hogy az emberek többé nem a mennyei atya akaratát teljesitik, s nem azt fogják vizsgálni, hogy vajjon a tan igaz-e vagy hamis.

„Kiválóan érdekelt — írja — a mi mostani politikai ügyeinkben történt változásra vonatkozó nézete: „Megvallom, hogy nekem teljességgel nem okozott örömet és a külföldi viszonyok dolgában nagyban egyet értek az ön honfitársaival. Ámbár mindig a liberalis párthoz tartoztam, mégis azt hiszem, a mi politikusaink az európai és ázsiai politikai helyzet megitélésében rosz úton jártak: annyira, hogy az utóbbi választáson, életemben először, a liberalisok ellen szavaztam. Bármennyire is bámulom Gladstone urat, mint államférfiunak nem bizom az itéletében.

1885-ben nagy örömmel küldi üdvözletét leányunk születése alkalmából. „Üdvözli újon alakult irodalmi és vallásos

társaságunkat (a Dávid Ferencz egyletet), melynek czélja az egyháztagok miveltségének szélesbitése, buzgóságának fokozása. Mindkét esemény a legszerencsésebb kilátással kecsegtető, egyik a családi, másik a lelki otthonban, Isten áldja meg mindkettőt.

Mind a mellett, hogy igazgatói tisztemtől megválok, továbbra is fönn tartom a tanulók s a magyar tanulók által az önök egyházi ügyei iránti érdeklődésemet. Miután oly közel lakom a Collegiumhoz, gyakran megfordulok kollegáim és tanitványaik között, hogy hallgató és nem tanitó szerepet végezzek.

A munkám csak megváltozott, de nem szűnt meg. A nyomdász állandóan elfoglalva tart közelebbről kiadott munkám (a vallásról) új kiadásáért, s ha ez nem volna is, dolgoznom kellene a következőn...

Kérem fejezze ki szives üdvözletemet volt tanitványaimnak, ha találkozik velök".

Visszavonulásakor a volt tanitványok s az Egyh. Képviselő Tanács is szivélyes üdvözletet küldöttek, melyre a nála szokott melegséggel és gyönyörü gondolatokkal felelt.

Már többször mutattam rá a dr. Martineau és dr. Brassai közötti rokonságra, de még nagyon sok olyan közös vonás van e két nagy tehetség munkálkodásában és philosophiai fölfogásában, a melyek nagyon kihívják az ember összehasonlító hajlandóságát. Dr. Martineau 1857-ben ment Londonba, dr. Brassai 1858-ban jött vissza Kolozsvárra, a hol a muzeum őrsége mellett egyházának szolgál mint tanár. 1873-ban lesz egyetemi tanár Brassai s egy évben vonúl vissza Martineauval. Mind ezek tekinthetők a véletlen játékának. De nem ilyen az az érdekes találkozás, a melyet philosophiájokban észlelünk. Martineau nagy híve Channingnak, s sokat köszön az ő tiszta és átlátszó philosophiájának és hasonló christologiájának. Martineau is mint Channing a revelatio mellett a természetből, a bibliából és az öntudatból nyerték inspirátiójukat. Brassai, a ki a papi pályától távol maradt, de a ki alapjában kiválóan őszinte vallásos hivő volt, az öntudatra nagy súlyt helyezett, az inspiratiot bizonyos értelemben elfogadta s éppen mint Martineau hadat izent a materialismusnak és az atheistikus evolutionak. Comte-t, Moleshottot, Büchnert, Huxleyt, Tindalt mindketten birálták, hogy a tiszta keresztény theismust megvédjék. Egyaránt védelmezői a szabad akaratnak a necessitassal és determinismussal szemben. A külső érzékelés, a nyers erő hatása és az anyag örök létezése egyiknek sem volt kielégitő, nem pótolta a szellem létezését, a szellemi erő működését, sőt amazokénál jóval bizonyosabb hatását és örökkévalóságát. Mindkettőt rationalista theistának lehetne nevezni, de ez korántsem jelenti azt egyiknél is, hogy a logikai deductiokra támaszkodtak volna. Mindkettőnek volt része kritikában és antikritikában. Brassai sokkal élesebb fegyvert használt mint Martineau, s mind-

kettőnek csak életök utolsó felében hódolt meg a nagy közönség a megillető tisztelettel. Dr. Martineaut az amerikai Harvard egyetem, az edinburghi, berlini, leydeni, oxfordi és dublini egyetemek tüntették ki doctoratussal. Brassai 73 éves korában lesz egyetemi tanár s ezután doktor, de őt a külföld nagy botanikusai azzal tüntetik ki, hogy nevéről keresztelnek el egy növényfajt. Martineau 80 éves korában kezdi kiadni nagy műveit, Brassai utolsó évében is hatalmas philosophiai értekezéseket vitt nyilvánosságra.

Martineau 1900-ban, január 11-én hunyt el. Halálakor nyilatkozott meg az a rendkivüli nagy elismerés és tisztelet, melyet az élőnek kiméletből sem volt szabad kifejezni. Kivétel nélkül minden theologiai, egyházi és philosophiai irányzat hivei elismerték, hogy az angol nemzetnek mint teremtő genius nagy büszkesége volt Martineau.

Egyik tanitványa, a ki legtöbbett tett eszméi népszerűsitése érdekében (Armstrong) az emberiség jóltevői között nem ismer nagyobbat annál, a ki a vallásos gondolkozásnak olyan új alapot tud vetni, a mely az élő nemzedékek vallásos vágyait és gerjedelmeit megfelelő értelmi alakban tudja növelni. Egy anglikán pap: a legnagyobb értelmek, a legtisztább jellemek egyikének tartotta. Az angol-szász vallásvezérek között Martineau — mondja egy dissenter pap — a legkiválóbb helyet biztositotta magának kitűnő tudományosságával, philosophiai széles látókörével, mély prófétai belátásával, kegyes szellemével, s páratlan, mesteri angol stilusával, a mely az ő fényes tehetségének megfelelő fényes kifejezést adott. Egy congregationalista pap (dr. Forsyth) mondja: ő többet tett a nemzet nagysága érdekében, mint az összes hajók és hadsergek. Gladstone szerint, Dr. Martineau korának legnagyobb gondolkozója volt. Jézust soha senki sem méltatta odaadóbb szellemi rokonszenvvel — mondja egyik amerikai pap. Dr. Manchot a hamburgi Prot. Monatsheftében azt mondja: ő az emberiségnek egyik legtisztábban látó, legjelesebb és legjobb indulatu birája, s egyszersmind a legerősebb ellenzője minden olyan elméletnek, a mely elakarja választani a vallást az erkölcstől s vallást erkölcs nélkül s erkölcsöt vallás nélkül akar teremteni. A Martineau egész élete a szellemszabadság bizonyságtétele volt, a mely nem ismer külső tekintélyt. (Mrs Humphry Ward.)

Ezek az elismerő nyilatkozatok a halál évében jelentek meg. A jelen évben már öt év választ el a testben élő embertől. Azóta az öntudatosan tisztelők, és híven követő tanítványok száma nagyon nagyot nőtt.

Minthogy mi is ezek közé óhajtunk sorakozni, a mi szerény viszonyainknak megfelelően, ez egyszerű ünnepélyen, még egyszerűbb szavakban óhajtottuk meghajtani tiszteletünk, és örök hálánk lobogóját, a dr. Martineau dicső neve és emléke előtt.

Dr. Boros György.

Jubileumi ima.*

Isten, végtelen erő! öröklételedben nincs változás. Benned bízik az igaz és bátorságos leszen. Szeretet és jólét kútforrása!! tőled száll alá a magasságból minden jó adomány és tökéletes ajándék. Azt hirdeti az örök alkotás részeiben és a nagy mindenség összefüggésében jelentkező törvényszerüség, az anyagi erő hivatásában és az erkölcsiség nagy czéljában, az élet örömeiben és a halál békés nyugalma felett őrködő gondviselésed, hogy egy hatalmas Isten őrködik a világ felett. Tégedet dicsőit azért minden napon hiveid serege — a nappal virradtán s az estvének alkonyán; a jólét és boldogság örömeiben, melyek gyönyörüségessé teszik a földi pályát; a küzdelem és megpróbáltatás olykori veszélyeiben, melyeknek legyőzésére te adsz erőt, segedelmet. Téged áldunk, neked mondunk buzgó hálát mindazokért, melyekkel boldogitasz, Istenünk!

Keresztényi hivatásunk mai foglalkozására is tőled kérünk segedelmet:

Ügyeink intézésére szálljon alá az egyességnek és békés szeretetnek lelke. Anyaszentegyházunkban a hit és lelkiismeretszabadság lobogóját juttasd diadalra, Istenünk.

Hazánk egén ne tornyosuljanak a sötétség fellegei, hanem hadd ragyogjon régi fényében a szabadság és dicsőség fényes napja. Áld meg, segitsd jóra hiveid egybegyült seregét különböző társadalmi és polgári foglalkozásaiban is, az ipar, mivelődés és erkölcsi tökéletesedés útjain. Keresztényi lételünk megmegújuló küzdelmeiből a vallásos öntudat és féltett evangeliomi hitigazság a maga ősi tisztaságában, a Krisztust követők lelki üdvére, szabad egyházunk boldogságára, hadd bontakozzék ki.

Hát vajjon az öregség korszakába belépett szolgádat meg-

* Negyven évi lelkészi szolgálata ünnepélyén Sepsiszentkirályon 1905. aug. 10-én egyházköri közgyülés alkalmával.

hallgatod-e, oh dicső Felség?! Negyven évi szolgálat emlékeivel áll előtted a fáradt munkás; de égi segedelmedbe helyezett bízalommal. S mily nagy fejlődés — negyven évvel ezelőtt — és most.

Hála, örök hála neked, Úr Isten, hogy az öreg munkás erejét védted, testi és lelki épségét megtartottad a jelenre. Negyven éve, hogy hangzott az égi szózat, mint Ábrahámhoz: „Eredj ki a te földedről, rokonaid közül a földre, melyet megmutatok neked. . . . . ." S most új szózat kél: „A munkának terhét még hordozd, mint a Jézus Krisztus jó vitéze". Jövök, a te dicsőségedre igyekszem munkálkodni, hogy az egyház erkölcsi czéljának használhassak. Vezérelj, Uram! a te igazságodban. Kartársak szolgád részére a mai napot ünnepélyessé tenni óhajtották. Adjad, Istenem, hogy a rokonérzelem jó munkájával viszonozhassam szeretetöket. Eljöttek, a kik a te szolgád boldogságát kivánják, örömében örvendeznek. Boldogitsd azokat, kik rokonszenvök jó kivánataival jöttek.

Segitsd, Úr Isten! szolgádat a jövő hivatás munkájában!

Kiss Sándor.

Miket illet egy pap ünneplése?[1]

Csel. XIII. 21. „És adá nékik az Isten — a Kis fiát, Benjámin nemzetségéből való férfiut, negyven esztendeig".
Ján. ev. XIII. 9. „Uram, nemcsak lábaimat, hanem még kezeimet és fejemet is"!

Édes látni a gyermeket, midőn szeretetet fakasztó arczán derült kék ég angyali boldogsága tükrözik; de édes látni az ifjut is, midőn romlatlan lelkülete szép, jó és nemes, el nem hervadó ideáljaiért esdő reménynyel rajong s egy martyr önfeledkezésével tör magasra. Édes látni a férfit, midőn életczéljának vércseppjein átízzott törekvése odaállitja őt a kötelesség, önzetlenség és önfeláldozó erény háromszinű zászlaja alá, s keble a sorsküzdelmek hullám-özönében feszül, duzzadoz; de édes látni az öreget is, midőn amaz ihlettelt pillanatok gyönyörét élvezi, melyekben emlékkel hinti be lelkét a mult idő; s a mikor a határkő sárga lombok közt is oltárképpen áll, hol oly édes örömest áldoz a szív, s kél, bolyong, száll vele még tovább-tovább a képzelet. . . . Vajjon mi hajtja a figyelmet oly édes odaadással ez életjelenségek szemléletére? Bizonynyal annak a boldog megelégedésnek jelenléte, mely a gyermeket képzeletében, az ifjut hevületében, a férfit a pálya verejtékeiben, s az öreget az emlékezet édes-bús jeleneteiben belőlről eltölti! . . . Mondjam-e, hogy a lelkésznek, ki a maga hivatali körének foglalatosságaiban mindig lelki gyönyörüséget talál — emlékezete különösen édes? . . . . Ti zordon és lázas kor fiai! kik rabigába hajtjátok a földet, levegőt, állat- és embervilágot, kik vasat bányásztok azért, hogy fosztogató fegyvert kovácsoljatok belőle, aranyat azért, hogy a legvérengzőbb bálványképet állitsátok magatoknak föl: ti bizonnyal nem érzitek a lelki átengedés ez édességét!? A ti önzéstek nem talál semmi ünneplőt, semmi felemelőt az életben!? Nem találja sehol a lelki nyugalom istenien költői bölcseletét; nem hallja soha a pihenés védpontján az égi béke-hangot!? Mondom, nektek nincs ünnepelni való semmi az élet összevisszaságában, legfönnebb így kiáltotok föl: jobb mindeneket elfelejteni!? . . . Ámde — nincs

[1] Mondatott Kiss Sándor sepsiszentkirályi lelkész, háromszéki esperes papságának 40-ik évfordulóján.

igazotok! ... Nem szándékom ugyan senkire bűbájt szállitani, sem pásztordalokat zokogni. ... Életünk ma is az, s mindnyájunké csak az, a mi régen volt: álmokkal és csalódásokkal táplálkozás. Remény és megcsalattatás a jövőben is, csak úgy, mint a multban. De mindaddig, mig nem csendül ördögi kaczaj benned a hazugságok mathematikai pontosságán; mig a való gyilkos kezekkel le nem öldöste minden álmadat; mig az élet idegrontó gyötrelmeiben vigaszt merithetsz abból a tudatból, mit neked a tiszta szándék és jó akarat szilárd öntudata nyujt; addig — ittad bár az élet vizének rettenetesen keserü habjait, legyen piros az ég is fölötted s nyargaló lábaid alatt remegjen a föld — úgy is szép az élet. Mig látod, hogy vallásos hited értékkel bir, a minthogy láthatod, hiszen ha eddig az istentagadást némely tudósok, mint divatfoltot ragasztották öltönyeikre, úgy ma még az elhalt ilyenek emlékezetét is tisztogatják e sulyos vádtól a közvélemény előtt; mig átérted és a valóságba is átvinni teljes erődből igyekszel azt a történelmi intelmet, hogy minél magasabb fokra ki van fejlődve valakiben az erkölcsi és eszményi igazságok cultusa, annál boldogabb is az: addig elég okod van örülni az életnek; s keltse bár léha szemek előtt ennek vagy amannak az életnek tanulsága egy örömünnepély rendezésében a gunyolódásnak látszatát, a gondolkozó agyvelejében valami titkos borzadást szül, mely a helyett, hogy lesujtaná a lelket, bátorságot ad és fölemeli a szellemet. Mert minden élet és minden sors, még a legnyomorultabb is, egy nagy áldást rejt magában: megtanultatja velünk ama könnyeket, melyeket Isten a maga fiaitól, s a világ idvezitője az érzékeny szivtől saját boldogulásáért megkövetel. ....

E gondolatok támadnak bennem, midőn egy lelkésznek 40 éves jubileumát gyültünk egybe megünnepelni. Mert ünneplés ez a mostani afiai! Ünneplünk szerény keretben, de igaz lélekkel. Nem tüzünk ugyan itt érdemkeresztet senki szive fölé; csupán elismerő szavunk illatsugárzó virágaiból néhány szálat akarunk itt átnyujtani. Hanem ezt már mégis tesszük azzal a meggyőződéssel, hogy az elismerésnek még tán néma hálája is többet ér minden kikényszeritett dicsbeszédnél. Nem mondom, annugy talán hangosabb szólamok között lehetne ünnepelni, de azt már bizonyosra állitom, hogy az ünnep így paphoz is illőbb s bensőségesebb és igazabb is. S csak annál bensőségesebb és igazabb így, mivel nem is a személyt illeti, mint egyebeknek szól. Szól 40 év viharának, szól a hivatás szépségének, a hivatal nehézségeinek s az eszmék boldogitó voltának.

Péter apostol mondja alapigénkben a tanitványok lábait mosó Mesternek: „Uram, nemcsak lábaimat, hanem még kezeimet és fejemet is". ... A mit az apostol kért, azért tevé, mert nem tudta akkor még, hogy Jézus cselekedete — jelkép, s a

kinek lábait érinté a tisztaság jelképe, az már egészen tiszta; én azonban tudom, hogy egy ilyen ünnepélynek, mint a miénk, az ünnepeltre nézve messze kiható symbolikus tartalma van; de hogy ne csak a papra, hanem a mi még szinte fontosabb: a hallgatókra nézve is ez ünnep igazán tartalmas legyen; hogy a hallgatóság lelkét is megérintse s mindnyájunk elismerését, rokonszenvét és lelki odaadását biztositsa, ezért illetni a papnak „lábait, kezeit és fejét" ohajtom tisztelt gyülekezet én is. Kép nélkül szólva, azt akarom, hogy ne üres czeremonia legyen ünnepünk, s ne ember-cultus, hanem legyen hivatás, hivatal és eszme cultusa; ezt pedig leginkább megközelitem hitem szerint úgy, ha megmutatom, hogy ünneplésünk méltán illetheti: I. az éveket, melyeket megjárt, II. a tetteket, melyeket kezeivel végzett, III. az eszméket, melyeket fejében hordozott az Ur szolgája.

I.

Szép gondolata a bibliának, hogy egy családtól szaporodott el az egész emberiség, mert valóban a család volt a társulásnak legelső formája, melyből, mint kútfőből kifolytak a a többi társadalmi alakulások. Előbb, mint királyok vagy rabszolgák lettek volna, fönnállott a családi közösség. S a családfő nemcsak feje volt mindenkor az ő háznépének, hanem legalább napkeleten fejedelmi és papi jussa is volt.... A családtagok szaporodtak. Szaporodtak velük a szükségek is. A családfő két karja nem elég többé háza minden gondjának elhordozására; két szeme nem birja meglátni alárendeltjeinek minden viselkedését: születik a munkafelosztás, mely van napjainkban is. Ez a munka megosztás adta meg a legelső lökést arra, hogy némelyek a házi társadalomban megbizassanak a mások jó, avagy rossz magaviseletének felügyeletével, elbirálásával. Vagyis itt találom én a legelső ujjmutatást a papi szolgálat szervezésére. De jött utána a második, harmadik, tizedik, sőt a többi is! Az istenadta embernek korán megadatott, hogy találkozzék a szenvedéssel. Ki nem tudta kerülni. Hogy viselje el? Erről lehetett csakis szó. Meg kellett tanulnia. S a kitől e téren tanulhatott, azt vezéréűl fogadta.... Körülvéve látta magát rejtélyekkel. Feleleteket keresett. S tudósabb emberét megbecsülte.... Élete egyszerü fokú, de társadalmi lét. Látta, hogy ebben van jóléte. S ki a társasági jólét legbuzgóbb terjesztője volt, azt hálával nézte. S így tovább! Egész serege jelent meg az emberi szükségeknek, melyek mindenike igényelte a közszolgálatot, vagy mondjuk a papi szolgálatot.... Igen! Csak úgy hozzávetőleg szólva: ott ringatták a pap bölcsőjét valamelyik Sinai lábainál, hol a dörgés és villámlás fellegbástyák halmozatán, mint egy ragyogó hallelujah először irták föl a teremtő nevét; ott keresztelték a lelkészt nevére, hol az ősember tán

az ő nyomon követő árnyékáról először jött reá, hogy rajta kivül vagy ő benne van megfoghatatlan valami is; ott növekedett a pap, hol a kor egyre több kielégitetlen vágyat ébresztett a föld lakójában, ott állott először talpra, hol az ember belátta, hogy ha még Matuzsálem koráig él is, nem tudja egymagában lelkét feltáplálni; . . . aztán évezredek pergettek le az idő homokóráján, a történelem fontosabb pillanatainak egyikében ott nyerte a pap világi uralmát, hol a politikai érdek kivánta azt; ott aczélosodott meg jelleme, hol az emberjogok és kötelességek jelszavaira hallgatva, önküzdelme nélkül az élet-sajkával nem boldogul; és valódi czélját, jellegét, helyzetét a pap ott találta meg, hol az élet szemet, halló-szervet és érző jó szivet követel, hogy általa mindenek láthassák a nyomort, mely a rútságot fogantja, hallhassák az igét, melyben élet és igazság van, beszéljék tettükkel az erényt, s nyitva álljanak sziveiken a szeretet, fölvilágosodás, béke és jólét, szabadság és tökély befogadására. . . . Ezek a szükségek hozták létre a papot! És én e helyen erre, még ha ismétlésbe esném is vele, reá akarok mutatni. Ki a pap? Az, a ki szolgál mások javának! Ki a ker. pap? Az, a ki szolgája az Úr Jézusnak elveiben, viseletében. Nem te vagy az, te büszke halandó! ki uraságra inkább, mint szolgaságra vágyol. Nem te vagy az Úr szolgája, kinek kevélység, mint a Montblanc hegye, akkora lakik lelkedben, hiszen a világ tanitó-mestere maga a megtestesült alázatosság! Ő istállóban volt, te alig férsz meg a palotában; ő durva posztóban takarva, te gyermekes czifraságok hiú piperéjében fényeskedsz; ő jászolban feküdt, te hármas koronával a trónon, mint valami pogány istenség a csillagok között fogadod az embert illethető leghizelgőbb szavakat: „Isten szava nem emberé, ember csalhatatlan vagy!" Nem kárhoztatom én, értsétek meg afiai! hogy valaki úr és hódoltató lehet mások felett; hiszen szerencsés a társadalom, mely a maga feletti uralomban osztoszkodni, minél több embert lát; csak azt mondom, hogy a papok nem czimbeli s nem a közönséges halandók során felüli létük kevélysége által, hanem lélekbeli nagyságuk által emeljék fölül magokat másokon. Boldoguljon a papság nem az uralom keleties joga, hanem a maga erkolcsi értéke szerint s éljen hivatásának! . . . Francziaország példája nagyon friss és közelfekvő, hogysem büntetlenűl sokáig lehetne még gázolni a lelkiismeretben, s némelyek már ma ne vennék észre, hogy eljön a szempillantás a szerzetes-rendi alkotmány megtörésére a hitszabadság diadala érdekében. A tudós világ sokkal kancsalabbul nézi már a papi talárt és palástot, hogysem magunkba ne kellene már olvasztani a haladás evangeliumát. S azt az akaratot, mely vissza akarja állitani a középkort hűbériségével, monostoraival és zárdáival, sokat emlegetni bizony nem hallgathatjuk a nélkül, hogy a Szent-Bertalan harangkongató éjje,

vagy az eperjesi vér-törvényszék viselt dolgai eszünkbe ne jussanak. . . . Nem a testvér-harag lázadoz tehát nyelvemen, hanem tények inditanak a *hivatás* hangsulyozására. Ez kell legyen a vezérelv. Ez menthet meg a rothadástól, mivel a léleknélküli munka: tespedés; a tespedés életölő álma pedig — lassu halál! Ez adhat ma is igazi apostolokat; mert ez mélyitheti meg a buzgalmat. Ez a lelkészkedés lényege. Világos dolog. Hiszen ha Jézus megadta volna magát a zsidó hyerarchikus élet rideg farizeismussának; ha Pál apostol nem tudott volna kiszabadulni a kislelküség, a parány-súly merev béklyói közül; ha Luther a paragrafusi kötelességek osdi mértékével számlálta volna végig a szerzetesség magányos éveit: úgy a kereszténység, mint világvallás s a reformatio, mint világáldás ma nem volna az, a mi. Nem! Nem elég az üdvre a papnak a pontokba foglalt élet leőrlése; így idővel tán még automaták is végezhetnék tisztünket, imádkozásainkat. Hivatás kell. Ez pedig így szól: ha papi teendőd minden ágát betöltötted, tekints a kortársak váradalmaira, s ha ezekből is kivetted részedet, ott az emberiség eszményeinek mezeje; tudd meg, hogy a mai nyomor nem a régi fásult megadás, ez a társadalmi gyülölet, a vadság, a vagyonhajsza nyomora; terjeszd a világosságot, mert annak sugaraiból szőtt szárnyakon fog hozzánk érkezni az emberszeretet!!

És látjátok, mert egy pap e hivatás szolgálatában szerzé fején, munkás életének tiszta jelképét, a fehér hajat, azért mondom én, hogy évei méltók az ünneplésre. . . . De hát vajjon ünnepünk méltó-e a hivatáshoz? Meg kell kérdjük ezt magunktól affiai! Mert mig egyfelől még a hű cseléd is megkapja az elismerést gazdától, államtól; s a jó hir hordozója is megszokta a megtiszteltetést, s így csak falelküség volna tőlünk, minden foglalkozásunk mellett is meg nem látni e „hegyen annak lábait“, ki már 40 éve, hogy „mondja az örömet a jóról“; másfelől magunkat tiszteljük meg vele, ha ünnepünk elismerése kihat másokra. Az ünnep ünnep lehet a papnak az emlékezet, a lelki elmerülés mennyei italának élvezetéért is, még talán nélkülünk is. De hogy az ünnep ösztönt adjon a papnak, népszerüséget biztositson a hivatásnak, mi nélkül megbénult minden tevékenység, látjátok ehez még a térdre borulásnál is több kell, ide méltánylat kell! De ehez csak egygyel több ok járul, ha ünnepünk illeti

II.

a cselekedeteket, melyeket a pap kezeivel végzett! . . .

Akármely társaság, legyen az a legpatriarchalisabb egyszerüségű, hogy boldog legyen, e czélra négy feltételre van szükség. . . . Okosság. Vigyázás. Kegyesség. Szorgalom. Ezek azok a tulajdonságok a társaság vezéreiben, melyek mellett társasági jólétről beszélni lehet! . . . Más kérdés, hogy minden-

esetre-é? Azt hinné az ember, hogy a pap vagy bárki más az okosság, vigyázás, kegyesség és szorgalom kellékeivel felruházva már egész jó eredménynyel láthat dolgai után. S ha övé a munka, minden bizonynyal övé a tisztelet is, nemcsak nevében!... Ma fájdalom! nem így van!... Mi a papoké? *A kötelesség.* S a kötelességek bármily nemes végrehajtása után a jólismert világi jutalom: ti a kényelem hívei vagytok!... Mi a papoké? *A felelősség*... Isten, ember előtt őket terheli minden vallási és erkölcsi hibáért. De azonközben magokra hagyattak, hogy az érvelés egyedűli fegyverével próbálják meghódoltatni a kényelem és megátalkodás ördögeit....

De így ismertetvén korunk és a pap viszonyát, azt veszem észre, hogy míg egyfelől a papot igaz világításba helyezem, másfelől árnyékban hagyom. A papságban van a hiba — mondják — hogy „szava játék, hite szellő, kárhozat!" ők maguk az okai, hogy úgy vannak, a mint tényleg vannak!?... Ha ez való, igaz, — úgy sorsunkat valóban megérdemeljük; „dobjatok követ mireánk!" De valahogyan akkor is oltsátok el lelki szomjuságtokat és éhségteket örökre! S mondjátok az árva ne sírjon, a szenvedő ne busuljon; s a boldogtalan hagyja el puszta „fordulj!" vezényszóra a fájdalmak tornáczait!... Tán azt hiszitek, hogy az éhséget csak puha fehér kenyér; a szomjuságot csak ezüst tálczán nyujtott forras-víz enyhíti?... Oh hadd jöjjenek azok, kiket a pap ezer bajon átvezérelt már, tegyenek bizonyságot ellenünk: az árva, a vak, az elhagyott, s kik reménynyel hagyták el a szent helyet, s kik látták, hogy ismerője a pap minden óhajnak, mi a népélet érzésének forrásából fakad: megtudják mondani, kikben volt a hiba, ha az evangeliumi szántóvető magvai hasznot nem hajtva hullottak el!... Afiai! A leélt tekintélynek, a személytisztelet kisebbedésének az erkölcsi erők elernyedése az oka! S a papok nem mérgezték meg a kort: de az erkölcsi rugók végromlása a föld átkává tenné az embert azonnal. Olyan lenne a világ közállapota, mint Chateaubriand szerint a világ urának, Galerius császárnak betegsége, kit mivel testében férgek gyötörtek, hogy kicsalják e férgeket, frissen leölt állatok husát rakták éhező sebeire. Így vetné a világ reménységét — a vallás-erkölcsi egészséges befolyás megszüntével — olyan hatalmak mentő segedelmébe, kik magukat sem tudják mentesíteni a bennök rágódó férgektől, vagy a hegedni kezdő sebek kilobosodásától... Lám afiai! míg a papság a vallás-erkölcsi élet mezejében pásztorkodik addig ő az, „az élő anyag", mely a jobb jövendő eljöveteléhez az Ezekiel próféta forgó kerekeit alkotja...

De ne zavarjuk ünnepünket Sion örökös keserveivel; kérdezzük a helyett lelkiismeretünket meg, hogy minden kedvrontó nehézség ellenére szabad volna-e a papságnak durvaság nélküli

keménységgel, s gyengeség nélküli buzgósággal munkáját nem folytatni. Éppen nem! S nem is szokta tenni senki, a ki a keresztény pap nevét méltán viseli...

A keresztény pap önként dolgozik. Nem a szükség, vagy a félelem, vagy a hivatali függés űzi, hajtja, hanem az Urnak való engedelmesség, a hivatalnak szeretete.

A keresztény pap hűséges. Hűsége a vallásból és balsorsból fakadó törhetlen hűség; a lelki békéből születő hatalmas varázs. Nem hiszi soha megfizetve munkáját; nem tesz úgy épp azért, mint az a cseléd, kinek mivel gazdája elég oktalanúl megvéve hitte a szolgálati bér által testét-lelkét mindenestől, ő mielőtt valamit tett volna, előbb mindig megnézte, hogy vajjon az elő van-e írva a szolgálati szerződés pontjaiban!?...

A ker. pap állhatatos. Nem ún reá hivatalára, ha mindjárt nagy halakat nem fog, vagy ha a mit 39 évig vetett, azt a 40-ikben könnyen learatja is. Mert tudja, hogy az útas a hányszor eltéveszti az útat, ha megcsalt hitével mindannyiszor lemondana, sohasem találná meg az igazit. Tudja, hogy ha az elrejtett kincset nem sikerűlt is föllelnie, legalább megmunkálta a talajt, mint ama szőlős gazda fiai! Szóval tudja: hogy prófétának hozzája mért sorsa a nehéz küzdelem; egyedüli jutalma a befutott pályának a lélekben — e bevehetetlen erődben — lakozó békéje; boldogsága az istenországa, s ez a nagy alkotások természetes lassuságával nő; s küldetése, az új Jeruzsálem nem sír tétlen a pálmák alatt ülve!!

És látjátok, mert a pap olyan tettekben mutatja be magát, melyek mindenike fényt sugaraz a tevékeny kézre vissza, mivel hasonlit jellegében ahhoz a Pyrhusi győzelemhez, mely fölötte sok áldozatba került: azért mondom én, hogy ünnepünk a tetteket illeti... Ez ünnep, ha rokonszenvet kelt — életerőt kölcsönöz nekünk. Mert ha rokonszenv áll őrségen a pap tettei mellett, a papot az eszmék harczosának nézik. S ilyennek tekintvén, testvéréűl fogadja mindenki, a ki eszményi czélokért küzd, s jogokért harczol az igazság fegyverével. Megszereti még a vad idegen is, ki önzéstelenűl, önként és jókedvvel, híven és állhatatosan végzett munkáját látja. Érdeklődéssel kiséri erőfeszítéseit; aggodalommal vergődéseit. Sikereinek tapsol; bukását megkönnyezi. S a mennyiben tartós lesz ez állapot, s a veleérzés erkölcsi sulyával veszi kezébe a papság a munka eszközét, annyiban tartós és sikerdús lesz a gyümölcstermelő munka is az eszmék megérlelésére, melylyel elértem beszédem harmadik részéhez.

III.

Annak megmutatásához értem, hogy ünnepünk az eszméket kell hogy illesse, melyeket fejében hordozott az Ur szolgája.

Azt szokták mondani, hogy a pap maradjon a bibliánál.

Ez, ha azt teszi, hogy a pap maradjon meg a biblia betüjének és szellemének megfelelő életelvek hirdetése, élettel példázása mellett, — úgy helyes, elfogadjuk. Mert nincs szerencsétlenebb állapot, mint mikor a pap mindenekben minden, vagy legalább is félteremtője akar lenni a hivek állapotának... De ha azt jelenti az előbbi tétel, hogy a papnak eszmékért csak a biblia kitaposott ösvényén lehet, szabad és kell járkálnia, akkor ehez hozzáadni valónk van. Hozzáadni valónk pedig az, hogy a pap a maga szónoklatában lehetetlen elzárkozzék — a *ma*-tól. Meg ne döbbenjen senki e szavaktól. Jól tudom én, hogy a vallás megszentelt ligeteinek árnyaitól távol kell tartani a napi események forró izgalmas hangulatát, mint Kelet népe leoldja saruját a szentély küszöbén. A mit mondtam, nem is azért mondtam, hogy már a szószékre vigyük a hétköznapok jeleneteit, a züllött világ cselekedeti és mulasztási büneit, a romlott erkölcsök, a kereszt, a vadállatok, könnyű élet és véres marakodások pokoli küzdelmét. Es bár ott sürög-forog, ott hemzseg, zajlik, forr, ordit és csatáz szemeink előtt, mindamellett csak kiváló elméknek kinálkozik földolgozásra. De esnék bár kezünk ügyébe, ezek felvonultatása e helyre a szószék szinvonalának sülyedését vonná maga után. A mit mondtam, tehát egyébért mondtam... Avagy nem azt várjuk, követeljük-e a szónoklattól, hogy a bennünket legközvetlenebbül érdeklő, jelenünket leghevesebben izgató kérdéseket tárgyalja. Nó ha ezt, hogyan tehetné ezt a szónok másképpen, mintha tükröt tart kora elé? Mi üzi el az unalmat, mi töri meg a síri csendet a szent kapuk szomorkodó útjain inkább, mint az, hogy a hallgatóság a vallásosság és erkölcs szent helyén ott találja a maga eszméit, forrongó gondolatait bájos, meglepő, elvarázsoló formában a szónoklat szent palástjában?... Ezért mondom én, hogy a pap helyesen teszi, ha a jelennek leczkéit adja, s hogy csak akkor pap, ha a kor lelke suhog minden szavában! Ha szolgálati buzgalma a biblia oraculuma előtt az erkölcsi és szellemi műveltség mellett, — a mit eddig meglehetős aknázatlan hagytunk, — a gyakorlati műveltségre is súlyt fektet...

Könnyű belátni, hogy a papnak helyzete e helyen sem valami könnyű. Nincs ugyan e tér oly poros, mint a tetteké. De az üdv-szolgálat útja itt még meredekebb. Hiszen az, a mi rózsákat hozhatna számára: kendőzése a hiuságoknak, tiltva van abban az erkölcsi törvényben, hogy nincs emberi érdek, mely megengedné szaporitani a tévelygést. Az, a mire csábitva-csábit a beteg kor lelke — értem a fanatikus beszédeket és a tapsolást kereső gondolatokat, mind olyanok ismét, hogy velök szemben a lángpallós erélyével emel gátat az emberiség szent joga, mivel bűn az emberi észt elbutitani, s csak az emberi nem iránt táplált égő gyülölet az, mely az őrültségek tengerébe taszítja a tudatlant. Különben, hogy mit vár az emberiség a

gondolat papjaitól, legyen elég egy kiváló orosz iróra (Gorkij) hivatkoznom. „Oh ti mindnyájan — így kiált föl — korunk életének tanitói, minek tanittok ti? Hol a buzditás az életmunkásságra, hol az oktatás a férfiasságra? Tudsz-e úgy rajzolni, hogy a te képed az embert megszégyenitse s izzó vágyat keltsen benne a lét más formái iránt? Képes vagy-e te arra, hogy meggyorsitsd az élet érverését s erőt és energiát önts belé?... Segitségére lenni az embernek abban, hogy önmagát megértse; maga fölé emelni őt; kifejleszteni benne az igazságra való törekvést; megtalálni bennök a szépet, fölkelteni lelkökben a szégyent, a nemes haragot, a férfiasságot s mindent elkövetni arra nézve, hogy az emberek a szó nemes értelmében erősekké legyenek..." Megtudod-e tenni ezeket?... Óriási kérdések. S ha hozzáveszem, a mit később mond irónk: „ahhoz t. i., hogy valakinek joga legyen a néphez beszélni vagy az kell, hogy nagy gyülölet éljen lelkében a fogyatkozásai iránt, vagy pedig nagy szeretet iránta", — nem tudom, nem volna-e jobb ezekről ma nem is beszélni?... Nem is beszélnék ai, de a papot terheli a felelősség, rá kell itt mutassak, hogy a pap egymagában vajmi keveset ér! A siker megszerzése, — igaz — első sorban a vezér kezében van, de a siker súlypontja, az is igaz, hogy a seregre háramlik. A pap kötelességei szintén az elsők... Beszélni úgy és olyan leláncczoló hatással, hogy e beszéd megkapja a föld népének lelkét; hogy az emberszíveken ne suhanjon nyomtalanúl által a haladó idő; hogy az eszme kihasson a népnek érzületére, a népnek gondolatára: ez néz a papra. Mint a katonának a harcztéren, a papnak a szónoklat terén kell megállnia helyét; ott kell keresnie azt az archimedesi pontot, melyről kimozdithatja az agyafurt világot; ott kell szóljon, hol sokszor épp a földön levő igazak nem engedik szólani. Résztvevő tekintettel nézni a szomorkodót, mindenki megtudja tenni; kilincselni a házak ajtaján, ez az utczai demagogia fegyvertárában is a biztos hatásu eszközök egyike; de azt, hogy a szónak müvészetével egyesíttessék az, a mi leganyagibb a gyarló- és legmennyeibb a tökéletes emberben: a paptól várjuk el. S nem szabad, a lelkészet ethikája tiltja, hogy a kirakat számára dolgozzék, hanem szükséges, ha az ég szónoka nem akar a lég szónoka lenni, hogy szavai vért löveljenek a széjjel szállongó eszmékbe; s testet adjanak ama vallás titkainak, mely a szivet nyájassá teszi a gyermek, szeretetteljessé a rabszolga iránt és borzalommal tölti el a tettetés és hazugság iránt. Igazad van jeles orosz iró, ide lelki melegség, szeretet kell! A rózsás szemüveg helyett többet ér a nemesen érző szív! A theologiai viták, szóvirágok, elvont dolgok agg szikláin, meredek esésein való szédelgés helyett többet ér a nyilvános kivezetés a közélet porondjára, hol látjuk a nagy költő (Jókai) szemeivel, s láthatjuk a hallgatóság szemeivel: „a mai nap hőseit, kik holnap földön-

futók; koldussá lett nagy urakat; az új korszakot új jelszavaival, tágúlt látkörével, felmagasult czéljaival, reális eszközeivel, ideáljainak megtartása mellett . . ." Hát ezek, ismét hangsúlyozom, továbbithatatlan papi kötelességek! De vannak kötelességeik a hallgatóknak is! A mint napjainkban egyértelmüleg hangzik el, hogy egy nemzet csak akkor érdemli meg a nemzet nevet, ha a legszentebb eszmék érdekében még a túlerővel szemben is kész élet-halálra; úgy a nép csak akkor méltó az eszmék jóltevésére, ha maga is szivvel-lélekkel kész azokért vér nélküli küzdelembe menni . . . Mi erről, — úgy látom — egészen elfeledkeztünk! A költőt, a prófétát mindig kora világitásában biráljuk. A pap értékmérője ma sohasem a kor. Pedig mekkorát nőne alakja, ha a koráramlatba helyeznők mindig őtet is . . . Ime! . . Békéről szól, mikor szuronyerdő hirdet háborut. Istenes dolgokat emleget, mikor lidérczfény vet világot az élet szövevényes ghettoiba. A népharag fölháborodásának viharából kicsattanó villám lesujtó ereje fejét éri; és az ő imádkozó lelke fölemelkedik a hit világába, mely mindig égi gyönyört és égi bánatot okoz az érző lelkeknek. Dolgozik, szeret, vágyakat táplál, viaskodik, mindig küzd, de mindig nemesen. Kiknek beszél? Azoknak, kiket többnyire már össze-vissza csonkitott az élet-harcz; azoknak, kik közt egyiknek szeme nem lát jól, másiknak szive nincs. A fájdalom éles sikolya szeli át a levegőt, nincs más, a ki hallja; nincs más, a ki értse! Szemmel tartja a bűn és erény végleteit, s azokat, kiktől mindenek elforditják tekintetüket; s beszél, hogy tiszteletet szerezzen e földön a szerencsétlennek, az egyszerüségnek és ártatlanságnak; beszél, hogy a bajokban béketürő, szavaiban hű, kötelességeiben pontos, életében tiszta legyen mindenki . . . Bevinni igyekszik Kelet népe fiainak és leányainak lelkébe azt a gyakorlati észjárást, mely alkalmassá teszi őket, hogy idealista voltukat a legtökéletesebb ipari és kereskedelmi szervezetek megteremtésére, a honi édes kenyér szűkös viszonyok közötti megszerzésére szolgáló eszközűl használják föl. S akkor beszéli ezeket, mikor ma a fülsiketitő zajban százan százfélét mondanak. Akkor ápolja a vallásos érzést, mikor nem hittel, de lelküknek erős meggyőződésével a földig hajolnak le földi isteneik előtt korunknak fiai. Akkor szerez tiszteletet az „örök anyagtalanság, mozdulatlanság és vesztegtelenség" eszméinek, mikor meg kell óvja a sokaságnak lelkületét attól az óriási hullámtól, mely hajtja és hömpölyögteti a munkás osztályt a veszélyek elemeit magában rejtő áramlatok felé. Akkor őrzi a hitet, mikor ostromot folytat a babonák, az emberi ész e szégyenfoltjai ellen. Akkor teljesit küldetést, mikor oly hamar meghallhatja: lélekvásárló vagy! . . . Akkor keresi a hitvilág törvényeinek igazságait, mikor oly fennen hangzik, hogy a „papnak, a katonának és a jogásznak helyét az ügyek legfőbb intézésében, a természetvizsgálóknak kell elfoglalniok".

Am nevezzenek ki már puszta minősitvénynyel valakit orvosnak, vagy bárminek a világon, a ki e papi feladatra kész, egész embert akar, az az élet és ismeret iskolájába keresse azt. Am állitson őrállót az érdem vagy érdek, a tehetség vagy a kényszer ide és amoda; de mig a bűnnek egy a szine és millió az oka, a papnak lélekbuvárnak is kell lennie, csak úgy látja meg a hanyatlás és erősbülés jeleit, mert hogy egy klassikus hasonlattal éljek: „az útas, ki egy nagy fa tövében ül, csodálattal szemlélheti annak ágait, melyek nemzedékeket családfástól láttak eltünni; de csak a pásztor, ki a hegytetejéről nézi az óriást, látja meg, hogy a zöldellő lombon elszáradt korona emelkedik". Am kicsinyeljék le a papságot a jelenlegi hamis hatalmi viszonyoknak szolgái, mert ma zajos sikereitől néplakok nem visszhangzanak, de a papság, mint az élet-eszmék szószólója, kinek szivébe szeretetet, lelkébe inspiratiót adott az Ég, ma az emberiség folytonos küzdelmei, végtelenre irányuló vágyai, örökös vértanusága képének mondható!!..

Merész szavak ugy-e, de megengeditek, hogy szükség volt reájok azért, hogy érdeklődésteket fölébresszem velök. Tudtam, hogy mekkora ellentmondásba ütközöm, mikor azt mondom, hogy ünneplésünkben az ünnepi egyik rész az eszméknek szól. Hiszen eltompult az érdeklődés ezek iránt, s mi mégis ünnepet rendezünk, számitva az eszmék hódoltató erejére!... Hogy lesz ez az ellenmondás kibonyolitható? Veletek és általatok atfiai! Hiszen az elismerés és rokonszenv a mennyiben bennetek van, annyiban ezek az eszmék kivánalmainak is tolmácsolásai; olyan pedig nincs senki köztetek, ki kétségbe vonná, hogy a pap a miknek hirdetésében tölté napjait, azokban érdemli meg legmegfelelőbben az ünneplést. E tudatban kérlek hát, öregbitsétek a papi eszmék biztositékait hitbuzgósággal. Adjatok talajt a mi eszméinknek, a ti lelkeiteket, mi nélkül fantomot kerget minden pap. De viszont a minek birtoklása, boldogságtoknak biztositása, mert az iskoláról és templomról szállonganak át az eszmék a parlamentre, melytől annyi jót várunk és reménylünk. Magatokért tehát: ünnepeljétek meg a pap által hirdetett eszméket ma, hogy holnap a ti jólétteteket ünnepelhessétek. Nem feledve pedig, hogy félannyi őszinteség, mint a papoké, mindig kivívja a polgári koszorut, s a mások javának szolgája réges-régen meg van kimélve a sártól a miveletlenek közt: hagyjatok-hagyjatok gyönyörködnünk abban, hogy kigyult lelketekben az öröm tüzének egy szikrája, hogy a mi eszménket ünnepelje!...

Összegezzük az elmondottakat! A mai ünneplés illeti az éveket, mert ezek a hivatás évei; a cselekedeteket, mert ezek az önfeláldozó munka nehéz tettei; és illeti az eszméket, mert az eszmék népboldogitó eszmék s az irántok való érdeklődés máskor kevésbé volna felkölthető, mint épp ily alkalmakkor.

Méltán illeti és kell illesse pedig ezeket ünnepünk azért is, mert óhajtandó, hogy ezáltal ösztönt adjunk a hivatásra, rokonszenvet a tettek iránt, szivet és lelket az eszmék számára!!...

És most hozzád fordulok ünnepeltünk, „Benjamin nemzetségéből való férfiu", e gyülekezetnek lelkésze, körünk espe-rese! Ne vedd rosz néven, hogy elháritottam személyedtől az ünneplés zengő szavait, s nem foglalkoztam életrajzoddal sem. Nem tettem. Avagy minek beszéltem volna el, mit mindnyájan tudunk itt, hogy te egy derék papi családnak vagy sarja; mint pap az ötödik, mint esperes a harmadik. Tények mondják, hogy e család nemcsak eszményi oldaláról dicséré a papi hivatalt, de fiakat is nevelt arra; nemcsak hirdette annak szépségeit, de részt is kért magának belőle. Tudja a történet, hogy e család egész sorát adta a jeles papoknak, s ezzel megadta egyszersmind azoknak azt az iskolázottságot, melyet csak a nemzedékeknek egymást követő munkája adhat meg... Minek idézgetném lelkedbe atyáidnak hangját; szentebbül él az ott, semhogy durvaság nélkül érinthetném; minek emlegetném föl kebledben zsongó emlékeit pályádnak; tisztább hangon zeng az a szivnek hurján, semhogy én gyenge visszhangja is lehetnék!?... Egyházadnak java, egyházadnak jólléte volt életednek java, életednek jóléte. Szolgatársaidban mindig annak az egyháznak szolgáit láttad, melynek te is szolgájává akkor szegődtél, a mikor nem tudná egyhamar senki megmondani, hogy az unitárius paptól vajjon az oltár vagy a tüzhely igényelt-e több küzdelmet? Küzdelmedben el nem estél, palástod foltnélküli! Müködési tered nem volt a távol szemhatár; de a fejlődésnek, a kiépitésnek tere volt. S őseid nyomában tiszteletessé tévén a papi nevezetet, mikor elsőnek kellett választani egyet az egyenlők közül, nekünk elég volt, hogy te amaz ősök véréből való vér, husából való hus voltál... Mennyi örvendetes vonás! Az én figyelmem itt mégis ellenállhatatlan vágygyal kivánkozik más dolgok felé. Tudni szeretné, mi a költő szivét gyötré: „Mi a legszebb, a mit életedben láttál:

a csillagos ég? — a nap kelte és szállta? —
a szerelmesére mélázó virágszál? —
a megbocsátó arcz? — a boldog kis árva?
vagy az anya képe,
mikor rámosolyog kis csecsemőjére?

S ha visszasiklana az időnek lába,
s Isten megkérdezné születésed előtt:
igent-e vagy nemet válaszolnál rája,
végig élnéd-e még egyszer a jövendőt?...
mit felelnél neki?"

(Gárdonyi.)

Oh felelj — felelj! Hadd tudjuk ezeket! De felelj, Isten adja, hogy felelhess még sokáig hivatásodnak, hivatalodnak és

a papi eszméknek buzgósággal, tettel, hirdetéssel, felelhess meg az ünneplés által kifejezett szeretetnek szeretettel; az áldásnak áldással; Istennek életedért hálával; hiveidnek vonzalmukért vonzalommal; az anyaszentegyháznak javaiért kötelességgel; családodnak a szeretetért jóléttel; paptársaidnak a hozzád való ragaszkodásért felelhess meg a papi eszmény szigoru és tiszta őrizésével! ... Ti pedig mindnyájan mondjátok ezekre reá én velem: úgy legyen!

Bölöny Vilmos.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

Magyarország története. Nemzetközi helyzetünk szempontjából. 1-ső füzet: A magyar monarchia megalakulása Álmos, Árpád, Szent István alatt. Irta dr. *Kőváry László.* Kolozsvár, Stein J. könyvkereskedése. Ára 1 kor. 50 fillér. Előszó és 84 l. — Ez első füzet egy két kötetben megjelenő nagy történeti munkának méltó bevezetése. Ranke 84 éves korában fogott legnagyobb munkájához. Kőváry 10 évi előtanulmányai után is (Erdély ritkaságai, régiségei, nevezetes családai, Székelyhonról, 1848/9. története stb.) még több év múlva bocsátotta ki Erdély első részletes, forrásokra hivatkozással megírt alapos történelmét hat kötetben. Ezután a Millennium közeledtével Ipolyi és Szilágyi Sándor buzditására hozzá fogott egész hazánk, a teljes magyar birodalom történetének megírásához s modern új szempontból: „hazánk történetét európai helyzetében, külpolitikájának folytonos alakulásában“ tárgyalja behatóan.

Szerző most 86 éves korában kezdi élte legfontosabb, mindent egybefoglaló munkáját közre adni, de nem a nagyközönség, hanem a hivatottak számára, „mintegy kézirat gyanánt — jegyzi meg szerényen — kevés példányban“.

Tehát az útmutatás, az új úttörés feladata e komoly és becses munkának. Jó időben jelent meg, éppen amikor ifjabb történetíróink gyári munkával kezdik előállitani a nagyközönség kezébe szánt s nagy hasznot váró munkáikat. Gazdag illustratiókkal fedik el a felfogás tájékozatlan együgyüségeit. Oly kezek, melyek kapára, csépre valók inkább, igyekeznek idealis alakot faragni oly kétes jellemű, botránkozást keltő középkori nagyságokból, mint a falánk Bakacs, a fösvény és kétszínű

Szelepesényi, a telhetetlen és szenteskedő Esterházi Pál és Teleki Mihály, kik a gyengébbek kitosztásával s a haza hasznos eladásával igyekeztek szent czéljukat, családjok s nemzetségük s önmaguk anyagi boldogulását elémozditani. Jó példát mutatott erre nekik a kapzsi Perényi nádor, ki olasz, a tudós Pázmány érsek, ki spanyol zsoldban élt és hízott; még inkább I. Ferdinand, ki a magyar urakat 100,000 spanyol aranynyal vette meg s a hatalmas V. Károly, az első amerikai milliomos, ki a német császári trónt vásárolta meg a választó fejedelmek, birodalmi rendek, államférfiak és mágnások [1] pénzbeli megvesztegetésével.

E történetírónak felesapott kiesiny óriások a hazai és világtörténelem összehordásánál a szerkesztés módját követik. Igy könnyű a halmokból hegyet rakni s még a szemétdomb is Tátrának tűnhetik fel. Kőváry távol áll e nagyon is modern iránytól. Ő Herder és Macaulay bölcs intését követi. Neki a történelem az élet mestere, a mult tanítja őt a jövőre s fel akarja tüntetni biztos vonásokban, hogy nemzetünk ezeréves vihardult, de sziklaszilárd alkotmányával honnan hova igyekezik.

Életre való, szép, színes stilusban, a Mindszenti, Mikes, Bethlen és Kemény János nemes magyar nyelvén adja elé hazánk történetét, áttekintve Európa akkorbeli viszonyai fölött. Csak a mondák, legendák túlzott méltatását hagyná el a mai józanabb, realisabb világban. Szent István irodalmi érdemeit a sutba dobhatta volna, mert a legendák közé tartozik. Anonymus hazug erdélyi oláh fejedelemségét, Kézai mesés Lehel, Bulesu és Botond óriásait, kik a 31. 33. 40. 48. 53. lapon igen sokszor, félszáz éven is túl, mesésen tennszárnyalnak, talán a valószerűség földére is le lehetett volna szállítani.

K.

Az élő, önálló, személyes meggyőződésen alapuló hitre való nevelésről. Irta *Harsányi István* sárospataki ref. főgymn. vallástanár, theol. magántanár. 31 l. Ára 60 fillér. Tanári székfoglaló értekezés és mindjárt hozzátehetjük, tudományos alapon. Léléktanilag tekinti a kérdést. Igazi vallásosság csak ott van, hol élő, személyes meggyőződés létezik. Tehát a vallásos nevelésnek arra kell irányúlnia, hogy az élő hit, a személyes meggyőződés kifejlődjék. E felfogás az egyházi hitelveket nem zárja ki, mert a vallásos meggyőződés ala-

[1] A Habsburg-házat felemelt számadások fennmaradtak. Lásd Fraknói Verbőcziét. 107. l.

kúlhat azok alapján, csupán oly hitnézetek tanitásától óv, melyek a természettudományi ismeretekkel homlokegyenest ellenkeznek s a meggyőződés kialakúlására zavarólag hatnának. A vallástanitásnak az itt kifejezett czélt kell szem előtt tartani a népiskolában, a felsőbb tanintézetekben és a szószéken az igehirdetésnél is. A vallástanitásnak e czélját elősegitheti a tanári testület vallásos szelleme és a vallástanárnak a hit- és az erkölcsi eszmék iránt való lelkesültsége. Mindezeket értekező elismerésre méltó theologiai tanultsággal, a tárgy iránti meleg szeretettel és helyes pedagogiai érzékkel fejtegeti. Harsányi tartalmas, tanulságos füzetét ajánljuk különösen a vallástanitással foglalkozók figyelmébe.

Lörinczi István székelykereszturi lelkész szerkesztésében „*Unitarius Egyház*" czimen egy uj lap indult, mely egyelőre minden hónap 15-én jelenik meg. Az uj lap programmja: „fölkeresni az egyházi élet ama téreit, hova idősebb testvérei másfelé való lefoglaltságuk miatt el nem juthatnak". Az 1-ső szám oct. 15-én jelent meg bő tartalommal, vezérczikkekkel, közigazgatási, nevelési, vallásoktatási és más czikkekkel. Az uj lapnak programmja munkálására szerencsét kivánunk. Előfizetési ára egy évre 6 korona; félévre 3 kor., mi Lörinczi István szerkesztő czimére küldendő Székelykereszturra.

Értesités. Az *Ujszövetségi apokrifusok* előfizetőinek és mindazoknak, a kik e hézagpotló munka iránt érdeklődnek, szives tudomására hozom, hogy a munka ez év karácsonyára feltétlenül megjelenik. Minthogy pedig a bolti ára 6 korona lesz, ujolag tisztelettel felhivom az érdeklődőket, hogy arra előfizetni sziveskedjenek. Az előfizetést 4 koronával f. é. október hó végéig elfogadom. Már most tudatom azt is, hogy a kik az előfizetést előre be nem küldik, azoknak a munkát utánvéttel küldöm meg. Pozsony, 1905. okt. 1. *Raffay Sándor*, theol. akad. tanár.

KÜLÖNFÉLÉK.

Ferencz József püspök Isten kegyelméből megérte ötvenedik évét annak, hogy Isten igéjét ékes nyelven hirdetni kezdette és az idei főtanácson eseményekben gazdag püspökségének huszonkilenczedik évéről teheti meg jelentését az örvendező főtanácsnak.

A róm. kath. egyház számára azt igénylik védői, hogy az az egyetlen egyház, melynek tana és általános politikája sohasem változott. Ezt a róm kath. egyház történelme másként mutatja. Hiteles tekintélyek mást bizonyítanak. Azt bizonyítják, hogy mind a tanban, mind a tanok magyarázatában ez egyházban nagy változások történtek. A halottakért való imádkozás 250-ben kezdődött; a szentek, martyrok és angyalok imádása 350-ben; Mária imádása 431-ben; ismeretlen nyelven imádkozás 500-ban; képek és ereklyék tisztelete 788-ban; a papoknak a világiakétól különöltözete 500-ban; pápai felsőbbség 606-ban; harangok keresztelése 965-ben; papok kötelező nőtlensége 1000-ben; az egyház csalhatatlansága 1076-ban; bűnbocsátó czédulák árulása 1190-ben; az átlényegülés tana 1215-ben; a szeplőtelen fogantatás 1854-ben; a pápa csalhatatlansága 1870-ben. Így mutat a róm. kath. egyháztörténelem.

Szász Károly. Nincs többé! A halhatatlanság honába költözött. Református pap és püspök volt. De tanultsága, széles látóköre, szellemi emelkedettsége az egyetemes protestantismusévá tették, s halála az egész hazai protestantismusnak gyásza. Nagy tehetség mellett rendkívüli munkaerő lakott benne és imákkal, számos beszéddel és tanulmánynyal, köztük a Channing ismertetésével, gazdagitotta az egyházi irodalmat; de ezek mégis csak kisebb része terjedelmes irói munkásságának. Ennél még többet nyujtott eredeti költői művekben és főleg a világ nagy költőiből való páratlan, remek forditásokban a nemzeti irodalomnak. Fényes név és örökség, mit hátrahagy!

A genfi gyűlés. „Az unitarius és más szabadelvű gondolkozók és munkások“ harmadik gyűlése aug. 27—31 napján tartatott meg Genfben. A genfi gyűlés bizonyságot szolgáltatott arra, hogy a szabadelvű vallásos gondolkozók nemcsak Angliában és Amerikában jöhetnek össze népes gyűlésre. A szabadelvű vallásos gondolkozás már nem elszigetelt jelenség Európában sem. Teljes sikerű volt a genfi gyűlés. A különböző országokból megjelent küldöttek felolvasásokkal és beszédekkel veltek abban részt. Kiemelkedő mozzanatai voltak a gyűlésnek: Chantre elnök, genfi tanár megnyitó beszéde; Roberty párisi lelkész egyházi beszéde a St.-Péter templomban, Jel. 22, 3. alapján: „És semmi átkozódás nem lészen többé“; az ősz Loyson Hyachintenak az egyik összejövetelen a „monotheismus formáiról“ mondott beszéde. Hycinthe nyilvánosan vallomást tett arról, hogy ő theologiájának alapjául mindig az Isten egységét tekintette és hogy előtte a Jézus ember és nem isten. A gyűlésen Pfleiderer berlini tanár is megjelent a német szabadelvüek képviseletében s beszédet mondott és értekezést olvasott. Bowie titkár az angol unitárius gyülekezeteket ismertette. A magyar küldöttek közűl Boros György tanár felolvasott a szabadelvü vallásnak Magyarországon való kilátásairól, mit érdeklődéssel hallgattak s Józan lelkész az egyik estélyen a magyarországi unitáriusok üdvözletét tolmácsolta lelkes beszédben. A gyűlésen mondott beszédek és felolvasások megfognak jelenni egy kötetben s remélhető magyarúl is, minthogy az előző két gyűlésről is adatott ki kötet. A következő gyűlés helye Boston lesz. E gyűlés alkalmat adott arra is, hogy Barrows Sámuel és St. John Károly, amerikai unitárius társ. titkár, magyar unitárius testvéreiket meglátogassák, kiknél a legmelegebb fogadtatásban részesültek.

Chantre elnök beszéde. Koromnál fogva, a mi nem irigylendő kiváltság, nekem jutott a szerencse, hogy üdvözöljem az unitarius és más szabadelvű gondolkozók és munkások harmadik gyülését. Az unitáriusoknak otthon kell magukat érezniök Genfben. A reformatio első napjaitól kezdve az unitarismus ellenállást foglalt el a mi nagy reformatorunk trinitarius theologiájával szemben. Kalvin gyorsan végzett azzal: annak képviselőit elszórta a négy szél tájára. Az autoritativ uralom, melyet ő felállított, tovább tartott csaknem másfél százévnél, de midőn Turrettini Alfonz János széttörte a calvinisticus hit igáját, a genfi egyház arminianistikus irányba és azután unitárius irányba fejlődött. A XVIII. százév második felében a genfi lelkészek nagyobb része unitárius volt. A XIX. száz elején keletkezett és sok tekintetben jótékony ujraéledés szerencsétlenségre tanbeli visszahatással társult, mely a XVI. száz hitformáit akarta visszaállitani. Mindazonáltal az unitarismus nem szorult ki egyházunkból: a hittudósok

nagy része, a kik csak félig vallottak orthodox vagy pedig evangelikus nézeteket, nem trinitariusok és bármennyire nézzük is, nem vesszük észre oly dogmának formulázását, melyet régebb lényegesnek és alapvetőnek tekintettek. De az unitárismus ma és ebben a gyülekezetben csak a régi hitvallások egy czikkelyének az ellenzése-e? Nem, annak láthatára sokkal szélesebb: az a szabad és független theologia képviselője, azaz oly rendszer, mely teljesen különbözik attól, mely minden orthodoxiának az alapja; az elveti a tekintélyhitet és üdvözli a szellemi vallást s következésképpen azt akarja, hogy az egyház legyen a gondolatszabadságra alapitva éppen úgy, mint a személyes, élő és cselekvő hitre. Mi szabad gondolkozók vagyunk és egyszersmind keresztények. Szabad gondolkozók! habozás nélkül mondanám e szót, ha nem használnák ezt a mostani nyelvben egy egészen más értelemben. Mi valóban azt valljuk, hogy az igazság keresés szabad kell hogy legyen minden téren, kritikai és történelmi téren éppenúgy, mint a természettudományok és a bölcselem terén, az egyházban éppenúgy, mint a polgári társadalomban, hogy a vizsgálótól semmi egyébb ne kivántassék, mint tudományi becsületesség: a vizsgálódás szigorú módszereihez való hűség. Az olyan vallásos emberek, a kik félnek a tudománytól és azt mellőzik, halálos csapást mérnek hitükre. Mi készséggel fogadjuk minden hátsó gondolat nélkül az eredményeket, melyekre az emberi ismeret eljuthat; nekünk gondunk van arra, hogy hitünk ez eredményeket elsajátitsa és következésképp a maga formáját és kifejezéseit módositsa; mi teljesen meg vagyunk győződve, hogy a tudomány nem veszi el a vallásnak drága kincseit . . . De a világosságot, a melyet nyerünk, nem akarjuk elzárni másoktól, hogy az csak a magunk számára legyen, vagy azt csak egy nehánynyal osztani meg. Éppen nem. Mi azt akarjuk, hogy abban mindenkinek része legyen, mert az igazságnak elrejtése merénylet az emberi lélek alapjoga ellen. . . . Szabad gondolkozók, őszinte emberek vagyunk és egyszersmind a szó teljes értelmében vallásos emberek, keresztények. A vallás lényeges elve, mondotta Vinet, kivűl esik a dogmán; ideje ez elvet teljes világitásban felmutatni, a következményeket levonni és hirdetni, hogy az ember nem a hitvallása által, a melyet vall, vallásos, hanem lelkiismeretének és életének irányitása által. Az a vallásos ember, ki lelkét folyton az eszmény felé forditja, a melynek lenyomatát bensejében hordozza, s a mely reá nézve nem hiú álom, de mely az emberben magasabb törvény, sorsának jelzője s ugyanakkor a világegyetem rendje, az az erély, mely egykor minden ellenálláson diadalmaskodni fog, az az akarat, mely a világot legfőbb czélja felé vezeti, az az eszmény, mely egyszóval: az Isten. Ime, ez lényegében a mi vallásunk, alapjában éppen oly szilárd, mint a mennyire tiszteli a gondolat jogait; ez a mi vallásunk, mely a Názáreti Jézus szavaiból, gondolatából és szelleméből táplálkozik, a kit mi szellemi személyiségének nagyságában fogunk fel, úgy a mint az első keresztény százév hagyománya mutatja, függetlenül az egyházi dogmától. Benne találjuk a vallást az erkölcs magaslatára emelve és az erkölcsöt a vallás magaslatára emelve, benne azt az épp oly egészséges, mint mély mysticismust, mely az emberi lelket a mikor megvilágositja és melegiti, kielégiti . . . szóval benne találjuk a mi életünknek legmagasabb irányát és örömmel valljuk őt az emberek előtt.

Sokan a mi kortársaink közül, a kiket ugyanazon vágy lelkesít az eszmény iránt, mint minket, s a kik éppen úgy át vannak attól a kötelességérzettől hatva, hogy az emberiség kebelében az eszményt valósítsák, nem vallják e nevet; mi mégis baráti kezet nyujtunk nekik, mert mi a szellem egységét keressük és nem a véleményekét; ez utóbbi megjön a maga idejében az őszinte érzelmek, törekvések és a jóért való bátor harcz természetes vonzódása által.

Az ultramontanok jól értenek ahhoz, hogy az államra való fontosságukat előtérbe helyezzék. Erre szolgálnak a katholikus évi nagygyűlések. A német ultramontanismus az idei strassburgi gyűlésen azt igyekezett megmutatni, hogy az ők befolyásuk nem romboló s más-felől, hogy ők jóindulatúak és loyalisak, méltók honfitársaik bízalmára. A közvéleményt akarják megnyerni s azért a gyűlésen nem úgy beszéltek, mint az ultamontan-párt harczosai, hanem mint mérsékelt, reformra hajlandó katholikusok, s úgy ajánlták magukat, mint a leg-jobb polgárok és egyházukat, mint a mely az állam legbiztosabb alapja. Azt mondották, a katholikus egyház nem ellensége az ujkori államnak, sőt azzal jó barátságban akar élni. Az államnak és egyház-nak ugyanaz a czélja van: hogy az emberiséget tökéletesítsék az az erkölcsi törvény által. Az államnak szüksége van tekintélyre. Az egyház nemcsak tekintélyt prédikál, hanem a hivők loyalis érzelmeit is biztosítja. Népet vallás nélkűl kormányozni nem lehet. Ezért az államnak az egyházra kell támaszkodni. Az emberek meghalnak, az egyház örökkévaló. Ezért szükséges, hogy az egyház független és minden tekintetben szabad legyen. Az egyház egyetemes, s ennélfogva a béke barátainak igazi szövetsége. Az biztositja mindenekfelett a békét és a nép üdvét. Ha XIII. Leo azt igérte a császárnak, hogy a német katholikusok mindig hívek és loyalisak fognak lenni, könnyen tehette, mert a katholikus, ki hű egyházához, mindig hű fog lenni uralkodójához is. Lehet, hogy őszintén beszéltek így a gyűlés szónokai, mert a katholicismus Németországon többé nem fenyegető, s még az ultramontanismus sem. De a mit Strassburgban mondottak, az nincs összhangban azzal, mit a katholikus centrum-párt a birodalmi gyűlésen Berlinben mível. S a Protestantenbund vezetői nem is látnak a strass-burgi beszédekben egyebet jezsuita finom tactikánál. A centrum-párt által a jezsuitákra ajánlott vallási türelmet a birodalmi gyűlés a jezsuitákra vonatkozó törvényhez tett záradékkal a jelenre megsemmi-sítette. De a protestánsok attól tartanak, hogy az ultramontan-párt ismét csak az alkalomra vár és azt akarja előkészíteni és annak elő-készítése volt a strassburgi gyűlés is. Az ultramontanok el akarják

oszlatni a protestáns nép gyanuját. S ezért, hogy a türelem tetszetős jelszavát használják. De arról nem mondanak semmit, hogy mit értenek a türelem alatt. A protestánsok békében akarnak élni katholikus polgártársaikkal, mint keresztény testvérekkel, de azt nem akarják, hogy a pápa uralkodjék Németországon, s nem akarják különösen a jezsuiták és ultramontanok veszedelmes befolyását. Mert azoknak czélja nem a haza üdve, hanem a római egyház hatalma és dicsősége, más szóval a népnek római törvények alá hajtása, mi a protestantismus halála lenne. Ezt a gondolatot kifejezte véletlenül a strassburgi gyűlésen is egy kevésbbé óvatos szónok, mikor azt mondotta, hogy a császárnak katholikusnak kell lenni s magát Lotharingia herczegének nyílvánítani és a birodalom irányítását a pápának engedni. Szóval akár közvetve, akár közvetlen, az ultramontanok úgy gondolkoznak és úgy cselekesznek, mint Veuillot franczia ultramontan vezér mondotta: „Mikor ellenfeleim vannak a hatalmon, kívánom a szabadságot, mert ez az ő elvük; mikor én vagyok ott, megtagadom, mert ez az én elvem."

Történelem klerikalis világitásban. A „Gazette du Centre" franczia katholikus lap aug. 15. számában egy párbeszédet közöl, mely a kaszárnyában egy abbé és a katonák közt folyt le, s mely mutatja, hogy a klerikalisok mint ferditik el a való történeti tényeket. A Szent Bertalan-éjről, a dragonyosokról és az inquisitioról beszélnek. Az elsőre azt mondja az abbé, hogy a Szent Bertalan-éj az államnak a tette volt, a melyért az egyház nem felelős. Az egyház megbélyegezte mint kegyetlen vétket, e gyilkolást — azt hogy hol, nem mondta. Azután hozzáadta azt is, hogy Coligny Francziaországot ki akarta szolgáltatni Angliának és Németországnak. Medicis Katalin felfedezve a tengernagynak Erzsébet királynővel való összebeszélését, a tengernagyot megölték. A dragonyosokról való magyarázata az abbénak, még különösebb. A katholikus hittéritők predicatioi a Cevennekben megtérésre inditottak sokat a protestansok közül, kiket azután a protestans papok izgattak és fellázitottak. Louvois akkori hadügyminister, hogy elnyomja a lázadást, Languedocba öt ezred lovasságot küldött, köztük kettőt dragonyos ezredet; kétségtelenül azok követték el az erőszakosságot, de a protestans történelemirók nagyitják a dolgot". XIV. Lajosnak a czélja az volt, hogy megvédje Francziaország egységét. A mi az inquisitiot illeti meg kell különböztetni „az egyházit" „az államitól"; az első vallási törvényszék-féle volt, hogy azokra a tanokra nézve vizsgálódják, melyek a hitet fenyegethetnék. Az egyháznak semmi része nem

volt a politikai inquisitioban. De hogyha a politikai inquisitio féktelen szigort alkalmazott, mely ellen a pápák tiltakoztak — hol és mikor? azt nem mondja — ez nem akadályozhatta meg az egyházi inquisitiot, hogy a hibát felfedje. Az egyház nem áldozhatja fel a vallási érdekeket azért, hogy egy „vétkesnek" a fejét megmentse. — Igy ferditik a jezsuiták a történelmet.

A mohamedánok nagy vesztesége Abdou Mohamed sheikh halála. A cairoi híres El-Azkar egyetemet ő tette még hiresebbé nagy tudományossága és az által, hogy a reform-eszméknek volt híve a szűklátkörü orthodox musulman tudósokkal szemben. Az islam felvilágosúlt hivei mélyen gyászolják elhunytát és azt kívánják, hogy utódjául Assouma sheikhet, az ő munkatársát nevezzék ki.

Az Ázsiában lakó örmény nép, Lanessan franczia író tudósítása szerint, megtartotta eredeti vallását. Az örmények az ötödik száztól kezdve monophysiták maradtak és a római egyház mindig mint eretneket tekintette és kárhoztatta, hogy a Krisztusról az hiszik, hogy csak egy természete van, hogy az Eutyches és Dioskoros tanát fogadták el, melyet a negyedik egyetemes zsinat 451-ben elvetett. Az örmények a részleges és pillanatnyi kiválások mellett is megőrizték nemzeti vallásukat. Körülbelöl hetvenötezer jelenben azoknak a száma, a kik a római pápához csatlakoztak, de azokat úgy tekintik, mint renegatokat és nem igaz testvéreket. A kalifák, Mohamed utódai és később a török szultánok nemcsak tiszteletben tartották az örmények vallását, hanem a többi keresztényeket, s különösen a schismatikus görögöket kényszerítették, hogy ők is tiszteletben tartsák. Az örmények vallási szempontból Kelet schismatikus egyházaiban a legszabadabb elemet teszik. A clerus legkitűnőbb tagjai német egyetemeken tanultak, a minthogy ma a görögök is küldenek ifjakat a német egyetemekre, hogy a theologiai tudományossággal megismerkedjenek.

Hol van az unitárius kollegium könyvtárának legrégibb könyve? Varjú Elemér nagy szorgalommal kutatta át 1898-ban a gyulafejérvári Batthyány-könyvtárt, mely európai hirű, nagybecsű régi kéziratai miatt.

Nem sok kézirata van, mindössze csak 648 mű 765 kötetben; ámde ebből 273 darab a mohácsi vész előtti időből való. A gyüjtemény tehát páratlan értékű.

A könyveket nagyrészt a felsővidéki könyvtárakból szedték össze a XVIII. sz. végén. Itt vannak pld. a lőcsei Szent Jakab egyház, a szepesi 24 plébános s a szepesi káptalan könyvtárának könyvei. Katho-

likus könyvek a középkorból. Áruk — közbevetőleg mondva — nagy részt ma sincs kifizetve. A sok gondú püspök arról megfeledkezett.

Itt van az ország legrégibb könyve, az ezer éves, aranyos betükkel irt Máthé és Márk evangeliuma. Ezt külföldről hozatta Batthyány püspök, de Kolozsvárról szerezhette azt a másik régi kézirati könyvet, melyet Varjú Elemér a legrégibb kéziratok közé a 16. szám alá sosolva, tanulmányában így ir le:

Testamenti Veteris Historia In Versibus Redacta. Saec. XIII.

Kis ívrétű, 30 levélnyi kézirat, durva, szedett-vetett hártyán, két-hasábosan, tintával vont keretek közé írva. Irása a XIII. század végéről való minuszkula. Kezdő betűi egyszerűek, vörössel és kékkel festve. Czimei vörösek. Végén csonka, megszakad a királyok könyvével.

Kötése hihetőleg egykorú; a deszkatáblák egyszerű vonalakkal préselt zöld szarvasbőrrel vannak borítva.

Első oldalán, jegyzi meg Varjú, a felső lapszélen ezen bejegyzés olvasható:

Ex oblatione Generosi Pauli Gyergyai est Scholae Unitariorum Claudiopolitanae. A. 1729.

(Magyar Könyvszemle. 1900. 20. 21. l.)

A kollegiumi könyvtárnak ma legrégibb kézirata Kolozsvár adólajstroma Mátyás király idejéből. A kolozsvári adózó polgárok e nagybecsű jegyzékét Nagyajtai Kovács István hagyta a könyvtárnak. A jóval régibb kézirati könyv, melynek költői tartalma elég érdekes lehet a latin egyházi irodalomnak, 1729 ben Gyergyai Pál ajándékából kerűlt e nem éppen neki való helyre. Nehány évtized múlva már valami kegyes útat-módot talált, hogy hasonló testvérei közé eljuthasson, hol csendesen meg is pihenhetett száz évig, — Varjú Elemér kutató beletekintéseig.

K—ó.

Gyakorlati tanárképzés. Annak idején megemlékeztünk volt arról a mozgalomról, a mely a budapesti és kolozsvári tanári körökben ismételten megbeszélés tárgya volt s a gyakorlati tanárképzésre vonatkozott. A budapesti tanári körnek az volt a megállapodása, hogy a budapesti gyakorló gymnasium, u. n. *minta-gymnasium* képére kell szervezni még egyet a másik egyetemi városban, Kolozsvárt is. A kolozsvári tanári kör dr. Schneller egyetemi tanár álláspontját fogadta el. E szerint decentralisálni kell a gyakorlati tanárképzést. Nem új s a középiskolai törvény keretébe nem illő, annak szellemével meg nem egyező intézeteket kell teremteni, hanem a már meglevő vidéki intézetekbe kell kihelyezni a szakvizsgás tanárjelölteket, hogy ott az igazgató és egy-két szaktanár felügyelete mellett állami ösztöndíjjal

szerezzék meg a tanítás sikeréhez szükséges módszeres eljárást. Igy nemcsak egy elenyésző csekély százalék, hanem minden kezdő tanár átmegy e gyakorlati iskolán s különböző iskoláknál és különböző emberek kezei alatt müködvén, el lesz kerűlve az éppen nem kivánatos szellemi uniform. Ilyen irányban felterjesztés ment a közoktatási ministerhez is, a ki elfogadván ez álláspontot, az idén már meg is valósitotta a kolozsvári kör inditványát. Elrendelte, hogy 13 vidéki középiskolában kezdődjék meg a gyakorlati tanárképzés. A kolozsvári tanári kör álláspontja győzött a budapestié fölött s az ügy érdekében örvendenünk kell ennek, mert jövőben ki lesz zárva az olyan eset, hogy a kezdő tanár a módszeres eljárás minden ismerete nélkül az egyetemről egyenesen a középiskolába cseppent s ott is gyakran a legnehezebb feladatok elé és nem volt más útmutatója, csak józan esze s egyik vagy másik volt tanárának jó vagy rossz módszere. A kezdő tanár a módszeres eljárás ismerete hiányában kinozta a tanulókat, gyötörte önmagát s kellő sikert mégsem tudott felmutatni.

Okunk van sok jót remélni e rendelet hatásától. *(Dr. G. K.)*

Csillagok útja. A gönczöl szekere, a melyről a Jób könyve is emlitést tesz, a természettudósok legújabb számitása szerint 197,000 mértföld útat fut meg egy óra alatt, vagyis 4.728,000 mértföldet egy nap alatt. Távolsága a földtől 1.069,500,000,000,000,000,000 mértföld. Az egen azért látjuk, mert 551,000-szer nagyobb a napnál és hetvenezerszer nagyobb meleget ad ki. Hogyha a föld feléje mozogni tudna, nagyszerű látványt láthatnának a föld lakói feléje közeledve. Mikor Jupiter távolságára közeledménk hozzá, kisugárzásának ellenálhatatlan ereje a földet megsemmisitené; az erdők meggyulnának, a tenger gőzzé változnék, és még közelebb jutva hozzá, földünk föl- és szétolvadna.

„Morale sans Dieu!“ e jelszót kiáltotta el a „szabadgondolkozók“ internationalis gyűlése Párisban. A klerikalismus ellenfele, a francmaçonnerie Francziaországban a papság elleni heves küzdelmében kitévedt az Isten birodalmából. Nemcsak a papság, hanem Isten ellen is kiált. A „szabadgondolkozók“ „Isten nélküli erkölcsöt“ akarnak. Isten emberfeletti erő, mely kivülről, mint teher nehezedik értelmünkre. És minthogy ez az erő nem tud más lenni, mint csak a papságé és egyházé, mely magát annak törvényes képviselőjének mondja, az ember arra a következtetésre jut, hogy meg kell szabadulni Istentől. „Elnyomni az Istent annyi mint megszabaditni az embert“. Igy okoskodnak. De a történelem és a vallás psychologiája nem támogatja az anti-

klerikalis harcz szükségéből folyó emez okoskodást. A történelem és a vallás psychologiája Istent nem úgy adja, mint kivülről nyomuló erőt. És hogyha Isten, kit imádok, nem kivülről nyomul, nehezedik énreám; hogyha Isten az, a kire lényem emelkedik — lehet-e akkor emberfeletti erőről, külső tekintélyről, egyházról, papságról beszélni? „Lelkem az élő Isten után szomjuhozik!" ma is igazolja e szomjat az emberi lélek, s mire azt kioltani? És azután Isten elnyomásával megszabadul az emberi lélek? Isten elnyomásával benne nem a szellem lelkesedését és kiterjedő erejét nyomják-e el? Azt mondják a „szabadgondolkozók", hogy teljes, egész embert akarnak. De nem inkább meg csonkitják-e azt? Nem olyan lesz-e az ő egész emberük, mint az a régi szobor, mely eredeti szépségének nyomait megőrizte abban, a mi belőle megmaradt, de melyet egy barbar kéz éppen a legkifejezőbb részétől, a főtől fosztott meg?!

A „szabadgondolkozók" ám harczolhatnak, harczoljanak a klerikalismus ellen, de mire harczolniok Isten és mire harczolniok az ember ellen. Hisz ezzel csak a klerikalismus malmára hajtják a vizet, a klerikalismusnak készitnek diadalt és a józan szabadgondolkozásnak, a szabadelvüségnek kétségtelenül hátrányára dolgoznak.

Rammohun Roytól, a Brahmosomaj alapitójától egyszer egy keresztény Calcuttában azt kérdezte, hogyha két embert látna a vizben fuldokolni s az egyik hindú volna és a másik más nemzetbeli, metyiket mentené meg hamarább? A kérdező azt mondotta, hogy ő tudná, hogy melyiket mentse meg. A Rajah úgy nyilatkozott, hogyha a kettő közül egyik nő volna, azt menteném meg először. És Rammohun Roy abban az országban nevekedett fel, hol az özvegy nők megégetése szokás.

Dr. Székely Ferencz koronaügyészt abból az alkalomból, hogy igazságügyi szolgálatának negyvenedik évét betöltötte, a király a vaskorona rend II. osztályával tüntette ki. Ezt nemcsak jogászkörök fogadják megelégedéssel, hanem hitsorsosai is. Dr. Székely Ferencz nagy elfoglaltsága mellett is mindig talált arra időt, hogy egyházközsége ügyeiben részt vegyen és a különböző árnyalatú kormányok alatt, melyek egymásután jöttek, sohasem tartózkodott attól, hogy nyilt és bátor képviselője legyen a fővárosban az unitárius egyházközségnek.

Jubileum. Rafaj Domokos székelykereszturköri esperes negyven évi papi szolgálatát a kör megjubilálta. Mint ifjú embernek ajkáról, köztanitó korában, megkapóan hangzott a lelkesitő költemény: „Előre!" Papi szolgálatába is magával vitte a lelkes hangulatot és egyike lett a jelesebb papoknak. Negyven év óta hirdeti az újszékelyi egyházközségben az igét és sok év óta a kör esperese. Rafaj fiát is, Rafaj Károlyt egyházi szolgálatra nevelte, ki a collegiumi felügyelő tanárságból éppen most ment tanulmányai bővitésére Oxfordba, az angol unitáriusok theol. akadémiájára.

Gyászhirek: *Koronka Antalné,* Sylvester Zsuzsánna oct. 12-én élete 85 ik évében Kolozsvárt elhalálozott. Néhai Koronka Antal toroczkói pap, aranyosköri esperes, egyházi irónak volt a neje és Sylvester György hittudós és jeles szónoknak leánya. Mivelt, okos nő, általánosan tisztelt matrona hunyt el benne. Özv. Csulak Dánielné, Sylvester Karolina testvérét gyászolja az elköltözöttben, kinek porait Toroczkóra szállitották és ott helyezték végnyugalomra néhai férje mellé a családi sirboltba. — *Vécsei Sámuel* kereskedő, kolozsvári egyházközségünknek buzgó tanácsosa, az egyházi főtanácsnak is tagja, volt városi bizottsági tag, oct. 15-én életének 72-ik évében elhunyt. Munkás, fáradhatatlan, családját szerető, vallásában buzgó és áldozatkész, városa iránt kötelességeit hűn teljesitő férfiú és jó ember volt. Egyházközségünk sokat vesztett benne. A család részéről fájlalják halálát neje, Vécsei Sámuelné, sz. Frank Amália; leányai: Vécsei Róza, Farkas Vilmosné, Vécsei Mariska, Dr. Benedek Miklós neje, Vécsei Ilonka, Perné Leo jegyese; vejei: Farkas Vilmos kereskedő és Dr. Benedek Miklós ügyvéd és családjaik. Az elhunyt temetése nagy részvét mellett ment végbe. — *Hegyi Florika,* Hegyi Gyula mérnök leánya 13 hónapos korában más létre röppent. Pákey Lajos műépitész a kedves unokát vesztette benne. — Hidegh Mihály főiskolai tanár érzékeny veszteséget szenvedett. *Margit* leánya elhervadt 1 éves korában. — Nagy Béla bethlenszentmiklósi lelkészt fájdalmas csapás találta. 4 éves *György* fia rövid szenvedés után meghalt.

— Páris Emilien, a bordeaux-i felebbviteli törvényszék birája, franczia iró, kit olvasóink a Charruaudról irt életrajzából ismernek, fájdalmas megpróbáltatást szenvedett. September hóban elvesztette az életen keresztül hű és jó testvérét és egyszersmind benső barátját, *Páris Leopoldot,* ki 69 éves korában szólittatott el a földi szintérről.

ARANYKÖNYV.

Adakozás a kolozsvári egyházközség templom-tornya újraépitésére.

(VIII—XII. közlemény.)

Gyulay László	300	„
Tóth Károlyné-Gyulay Etelka	100	„
Kilyéni dr. Ferencz József (2-odszor)	20	„
Bodolai-testvérek	10	„
Kövendi Gál Jenő	50	„
Zsakó István	30	„
A. Ürmösi Jenő	50	„
Ambrus Gergely	20	„
Id. Lászlóczky Samú	20	„
Lászlóczky Péter	20	„
Domján Péter	10	„
Péter Sándor	10	„
Ormai Kálmán	20	„
Keresztély Lajos	25	„
Reitter Aladár	100	„
Péchy Elekné	100	„
I—XII. közl. összesen:	4947	korona.

Szolgáljanak e nemes adományok buzditásul a további adakozásra, hogy az egyházközség temploma tornyát újra épithesse, a mi mindnyájunknak óhaja, s ugyanakkor templomát is megjavithassa. Kérjük az ügy érdekében a minél hamarábbi hozzájárulást! Ez adományokért a leghálásabb köszönet!

Az egyházközség elöljárósága nevében:

Kolozsvárt, 1905. oct. 23.

Péterfi Dénes,
unitarius pap.